Mars et Historia

Nederlandse Vereniging voor Militaire Historie

Jaargang 48 | 2014 | Nr. 2

Verantwoording omslagfoto's en -illustraties

Vooromslag
Een P-38 gevechtsvliegtuig met op de voorgrond een piloot die arriveert in een buitgemaakt Duits voertuig, Frankrijk, 1944.
Foto: Frank Scherschel, Time & Life Pictures/Getty Images

Vooromslag binnenzijde

Het historiestuk 'De slag bij Waterloo', met op de voorgrond links de prins van Oranje die wordt weggedragen. Schilderij van Jan Willem Pieneman (1779-1853).
Rijksmuseum, Amsterdam

Achteromslag
'Op de korrel.' De opleiding tot vliegtuig-mitrailleurschutter in Engeland. V.l.n.r. de militairen Den Ouden, Kuiper, Klaassen.
Nederlands Instituut voor Militaire Historie, Den Haag

Achteromslag, binnenzijde

Boven
Maarschalk Ney tijdens de slag bij Waterloo zoals afgebeeld op het panorama van Waterloo van Louis Dumoulin uit 1912.
Foto: Erwin Muilwijk

Onder
De prins van Oranje nadat hij net getroffen was. Gekleurde gravure van Willem van Senus (1773-1851) naar Joseph Denis Odevaere (circa 1775-1830).
Nationaal Militair Museum, Soesterberg

www.**marsethistoria**.nl

Kwartaalperiodiek van de Nederlandse Vereniging voor Militaire Historie

Hoofdredacteur
Dr. Louis Ph. Sloos

Redactiecommissie
Drs. Liesbeth Brama
Drs. Pauline Onderwater
Dr. Louis Ph. Sloos
Dr. Dirk Starink

Redactieadres:
Beukenlaan 5, 4731 CD Oudenbosch
T 0165 31 18 45
E louisphsloos@zonnet.nl

Mars et Historia verschijnt in de maanden
februari, mei, september, december.

N.B. Het tijdschrift biedt jaarlijks plaats aan maximaal circa zestien (recensie)artikelen, vier boekrecensies en literatuursignaleringen. De redactie werkt met een jaarplanning die op 1 september wordt vastgesteld. Gelieve daarom uw suggesties/artikelen al vóór de zomer in te leveren.
Kopij in de vorm van kleine berichten voor de respectieve nrs. van de lopende jaargang kan ingeleverd worden op uiterlijk 15 december (voorgaande jaar), 15 maart, 15 juli en 15 oktober.

Aanwijzingen voor het aanleveren van kopij kunt u vinden op de website van de vereniging.
De belangrijkste regels zijn:
- Omvang artikel: 2000/3000 woorden, enkele relevante noten toegestaan, bronnen/literatuurlijst.
- Omvang boekrecensieartikel: 2000/3000 woorden. Omvang boekbespreking: 800 woorden.
- In principe wordt uitsluitend kopij in elektronische vorm geaccepteerd, bij voorkeur aangeleverd per e-mail, eventuele grote beeldbestanden uitgezonderd.
- Het staat in principe iedereen, ook niet-leden, vrij om in Mars et Historia over aspecten van de Nederlandse militaire geschiedenis te publiceren. De redactie behoudt zich te allen tijde het recht voor bijdragen te redigeren of te weigeren.

Advertenties: 1/4 pagina per jaar (vaste tekst) € 115,-; invoegen drukwerk per keer € 150,- excl. BTW.
Voor meer informatie kunt u zich wenden tot de penningmeester van de vereniging.

Typografie en druk: Pro Patria.com, grafisch bedrijf.

ISSN 0928-5156

Inhoud

Van de voorzitter 2
Drs. Rolf de Winter

Redactioneel 2
Dr. Louis Ph. Sloos

In memoriam C.B. Nicolas 3

De slag bij Waterloo:
een onbekende order van maarschalk Ney 4
Pierre de Wit en Erwin Muilwijk

De 'held van Waterloo'.
Beeldvorming en werkelijkheid 9
Dr. Kees Schulten

De Wapenkeuze van Engelandvaarders 16
Roos Hoebens

D-day 6 juni 1944: invasie Normandië.
RAF 320 (Dutch) Squadron was erbij 27
Commandeur b.d. drs. Kees Leebeek

De elf vermisten van Rawicz.
De lotgevallen van elf soldaten van Oranje
die tijdens het Englandspiel zijn verdwenen 33
Lucas Bruijn

Boekbesprekingen

Prijs los nr. € 7,50

Van de voorzitter

Een vereniging wordt gevormd door een verzameling leden en bij onze militair-historische vereniging is dat niet anders. Het is daarom onvermijdelijk dat er over die leden soms droevig en soms verheugend nieuws is te melden. Onlangs bereikte ons het verdrietige bericht dat oud-bestuurslid Karel Nicolaas op 83-jarige leeftijd is overleden. Elders in dit blad wijdt oud-voorzitter Jan Nuis een *In Memoriam* aan dit markante verenigingslid. Namens de vereniging wens ik de nabestaanden en dierbaren de kracht toe dit grote verlies te kunnen dragen.

Behalve dit droevige nieuws was er gelukkig ook goed nieuws: Willem Plink, eveneens een van onze opmerkelijke oud-bestuursleden, beleefde op 23 april een heugelijke dag, toen hem in het kader van de festiviteiten rond de viering van 200 jaar Koninklijke Landmacht de bijzondere eer te beurt viel om titulair te worden bevorderd tot luitenant-kolonel. Zijn bevordering, vanzelfsprekend vastgelegd bij Koninklijk Besluit, geschiedde voor het front van de troep. Een buitengewoon zeldzame gebeurtenis, te meer daar de betrokkene 's Konings wapenrok al meer dan twintig jaar geleden heeft afgelegd! De bevordering was een bijzondere blijk van erkenning voor Willem Plinks grote verdiensten voor de traditiebeleving in de krijgsmacht. Namens het bestuur en de rest van de vereniging wens ik de kersverse overste van harte proficiat!

Drs. Rolf de Winter,

Voorzitter.

Redactioneel

De redactie mag zich verheugen in een toenemende hoeveelheid kopij, dat mag ook weleens gezegd worden. In dit nummer treft u daarom vijf in plaats van vier artikelen aan. Het gevolg is wel dat wij de rubriek literatuursignaleringen tijdelijk hebben moeten laten vervallen. Maar in plaats daarvoor krijgt u weer twee recensies van interessante nieuwe uitgaven, waaronder een van ons bestuurslid Wim Adriaansen.

Op het omslag van dit nummer treft u een fraaie kleurenopname aan van het vanwege zijn foto's befaamde *Time Life Magazine*, waarop te zien is hoe een Amerikaanse piloot in een buitgemaakt Duits voertuig naar zijn toestel rijdt. De foto dateert van kort na D-Day. Door de vele herdenkingen die dit jaar reeds plaatsvonden en nog zullen plaatsvinden, zouden we bijna vergeten dat het op 6 juni aanstaande (inmiddels) ook 70 jaar geleden is dat met D-Day de invasie in Normandië van start ging. Dankzij Kees Leebeek kunnen we hier nog eens stilstaan bij dit belangrijke militair-historische feit, in het bijzonder bij een Nederlandse bijdrage.

Verder treft u in dit nummer vier andere gedegen artikelen aan die stuk voor stuk lezenswaardig zijn, te weten twee met betrekking tot 'Waterloo', een over de wapenkeuze van Engelandvaarders en een over het tragisch lot van Nederlandse krijgsgevangenen tijdens de Tweede Wereldoorlog.
Ondertussen werken wij hard aan het reeds meermalen aangekondigde themanummer over de Eerste Wereldoorlog. Inmiddels is de kopij hiervoor rond. Medio september kunt u een interessant nummer van *Mars et Historia* tegemoet zien over de Grote Oorlog in relatie tot Nederland!

De opmerking waarmee ik opende neemt niet weg dat kopij door de redactie steeds op prijs wordt gesteld.

Wij wensen u veel leesplezier en alvast een prettige vakantie toe.

Dr. Louis Ph. Sloos,

Hoofdredacteur.

In memoriam C.B. Nicolas

Het bestuur moet u helaas mededelen, dat C.B. (Karel) Nicolas op 17 april 2014 op 83-jarige leeftijd is overleden.

Karel Nicolas, specialist in de geschiedenis van het Korps Mariniers, was bestuurslid van onze Vereniging vanaf het voorjaar van 1981 tot november 1996. Ter gelegenheid van zijn aftreden als bestuurslid ontving hij een aquarel door Peter J. de Haas, voorstellende een kolonel der mariniers (met snor!) in het door Frans Smits sr. ontworpen galatenue.

De belangstelling van Karel Nicolas voor, maar vooral zijn kennis van de militaire historie, meer speciaal de geschiedenis van het Korps Mariniers, blijkt uit zijn vele publicaties. Deze verschenen niet alleen in *Mars et Historia*, maar ook in vele andere periodieken. Hij was de auteur van de bij speciale gelegenheden uitgegeven brochures van het Mariniersmuseum en stelde onder meer *De Mariniersbrigade te kiek* (1986) samen, dat bestaat uit honderden foto's. Maar vooral moet worden genoemd zijn magnum opus *De marinier en zijn uniform* (2006), tot stand gekomen met medewerking van J.W. van Borselen. Dit rijk geïllustreerde boek is inmiddels een standaardwerk over de uniformen en de tenues bij het Korps Mariniers door de eeuwen heen.

Ter gelegenheid van het 300-jarig bestaan van het Korps Mariniers werd in 1965 in het Schielandshuis te Rotterdam de tentoonstelling 'Mariniers 1665-1965' georganiseerd, waaraan, naast onder anderen Frans Smits sr., ook Karel Nicolas meewerkte.
De belangstelling voor deze en volgende tentoonstellingen over het Korps leidde ertoe, dat de museumverzameling van het Korps Mariniers van de Van Ghentkazerne verhuisde naar het Hulstkampgebouw op het Noordereiland in Rotterdam. Dit nieuwe Mariniersmuseum werd in korte tijd gerealiseerd door Karel Nicolas en enkele anderen. Onder zijn leiding, hij werd directeur, groeide de collectie zodanig, dat het Hulstkampgebouw te krap werd en het Mariniersmuseum verhuisde naar de huidige locatie aan de Wijnhaven.

Karel was, niet te vergeten bij dit alles, officier der mariniers, met functies als waarnemer voor de Verenigde Naties en pr-officier (onder andere tijdens de treinkaping bij De Punt in 1977). En uiteraard deed hij ook dienst overzee. Tijdens zijn verblijf in Nederlands Nieuw-Guinea begeleidde hij met een detachement mariniers de wetenschappelijke expeditie naar het Sterrengebergte, een laatste 'witte plek'. Hij ontving daarvoor de Zilveren Erepenning voor Verdiensten jegens Openbare Verzamelingen. Hij beëindigde zijn militaire carrière als luitenant-kolonel der mariniers.

Na zijn pensionering bekroonde Karel zijn belangstelling voor geschiedenis met een studie geschiedenis aan de Universiteit Leiden, waar hij met goed gevolg het doctoraal examen geschiedenis aflegde.

De uitgebreide privéverzameling die Karel bij elkaar bracht over het Korps Mariniers is inmiddels ondergebracht bij het Mariniersmuseum als de Collectie-Nicolas.
Karel Nicolas was Officier in de Orde van Oranje-Nassau.

Namens het Bestuur, J. Nuis, oud-voorzitter van de Nederlandse Vereniging voor Militaire Historie

De slag bij Waterloo: een onbekende order van maarschalk Ney

Pierre de Wit en Erwin Muilwijk

Onlangs vond eerstgenoemde auteur een tot op heden onbekende order uitgevaardigd door maarschalk Michel Ney (1769-1815) vóór de aanvang van de veldslag bij Waterloo op 18 Juni 1815. Een dergelijke ontdekking komt dan ook enigszins aan als een donderslag bij heldere hemel, wanneer je al twee decennia lang allerlei Europese archieven hebt bezocht op zoek naar honderden relevante documenten betreffende de 1815 campagne en hier alweer ruim vijf jaar over publiceert.[1] Ney's onbekende order heeft een groot belang in de voorbereidingen van Napoleon op de ochtend van 18 juni 1815 en wij willen die niet onthouden aan anderen en geven de primeur dan ook graag aan *Mars et Historia*.
De order bevat de volgende tekst, die wij hier weergeven in originele transcriptie, gevolgd door een vertaling waarin ter verduidelijking enige interpunctie is toegepast:

'Les anglais sont massés sur le mont saint jean c'est à dire en avant de la forest de soignes. Si les pruchiens battent en retraite arrière de Brux. et Soignes, bornez vous à envoyer mille cavaliers derrière eux et venez avec vos troupes vous joindre à nous. Si, au contraire, ils tentent de venir en avant de la forest à ce mont saint jean, alors faites écran et barrez leur la route. Ney'

De order zoals deze wordt aangeboden op de website van het antiquariaat Russborough.

'De Engelsen zijn verzameld op de Mont Saint Jean, dat wil zeggen voor het Soniën Bos. Indien de Pruisen zich terugtrekken achter Brussel en Soignes, beperk U dan tot het achter hen aan sturen van duizend cavaleristen en sluit U met uw troepen bij ons aan. Indien zij echter proberen vóór het bos bij deze Mont Saint Jean te komen, vorm dan een scherm en versper hen de weg. Ney'

Herkomst en authenticiteit

Gevat in een lijstje werd de order (samen met kopieën van een onbeduidend portret en kaart) enkele maanden geleden (online) aangeboden door het Canadese antiquariaat Lord Russborough's Annex. Bij navraag bleken de nazaten van maarschalk Ney het object inmiddels te hebben aangeschaft. Verder bleek dat het sinds 1815 allereerst in bezit was geweest van een aide-de-camp van maarschalk Ney en vervolgens in handen kwam van een naar Canada geëmigreerde Fransman. In 1980 werd het aangekocht uit diens nagelaten papieren door een handelaar in manuscripten uit Toronto, genaamd Marskell & Son. Tussen 1982 en 2011 was het in privé bezit bij een verzamelaar, die het document uiteindelijk verkocht aan Russborough's antiquariaat.[2]

Helaas kon Russborough ons niet helpen aan een betere afbeelding van de order en hebben we met wat kleine computer trucs uiteindelijk toch de tekst kunnen transcriberen en deze bij Russborough online laten aanpassen. Verder werd de daar foutief opgegeven datum, 17 Juni 1815, door Russborough gecorrigeerd naar 18 Juni 1815. Wat betreft het handschrift is het niet duidelijk of het door Ney zelf is geschreven of dat de tekst door Ney gedicteerd is aan een aide-de-camp. In elk geval is de handtekening na vergelijking met andere contemporaine bronnen duidelijk die van de maarschalk zelf. Uiteraard blijft dan een analyse van de inhoud van de order over om vast te stellen of het hier gaat om een origineel document of een vervalsing. Om deze reden zullen we de inhoud nader onderzoeken, waarbij we u als lezer af en toe in vogelvlucht door enkele historische feiten van de veldtocht, c.q. veldslag loodsen.

[1] P. de Wit, *The campaign of 1815. A study.* Gratis online beschikbaar via: www.waterloo-campaign.nl

[2] Weblink antiquariaat Lord Russborough's Annex: www.russborough.com/omnium_g/manuscripts/ney-waterloo-dispatch.html

Maarschalk Michel Ney (1769-1815). Ets van Johannes Christiaan Bendorp (1766-1849).
Rijksmuseum, Amsterdam

Betekenis en achtergrond van de order

De order heeft alles te maken met de kennis waarover Napoleon beschikte sinds 17 juni over de passage van een redelijk sterke Pruisische colonne, ter hoogte van de dorpen Géry en Gentinnes. Vooralsnog leek het er tijdens de late avond van 17 juni op dat deze colonne zich via Wavre zou terugtrekken tot achter het Soniën Bos en/of Brussel om zich daar wellicht te verenigen met de strijdmacht van de Hertog van Wellington. Voor de keizer was het namelijk geenszins duidelijk of de laatste wel blijvend positie zou innemen op de hoogtes van Mont St. Jean en daar slag zou willen leveren. Zelfs op de vroege ochtend van 18 juni omstreeks 3 uur verkent een Aide-de-camp van het Grand Quartier Générale nog de stellingen en rapporteert terug dat Wellington bezig is zich terug te trekken. Het is dan Luitenant-generaal d'Erlon, commandant van het Franse 1e Korps, die snel zijn chef-staf Delcambre naar het hoofdkwartier van de keizer in de hoeve van Le Caillou stuurt om het tegendeel te berichten.[3] Tussen 4 en 5 uur roept Napoleon dan zijn staf tezamen en vaardigt net na 5 uur een algemene order uit aan zijn troepen om de veldslag om 9 uur te beginnen. Op dat moment is er geen reden om anders te denken over die Pruisische colonne op zijn rechterflank, welke zo ver weg is, dat van enige interventie gedurende de veldslag geen sprake kan zijn. Echter door de verspreiding van de troepen en de hevige regenval die de wegen en velden in modderpoelen veranderde, is de opmars der troepen vertraagd en moet het tijdstip voor het begin van de slag worden uitgesteld.

Tijdstip

De order is geschreven voordat de veldslag aanving, maar zeker nadat Napoleon rond half acht 's ochtends in zijn hoofdkwartier Le Caillou nogmaals beraad had gehouden met diverse van zijn generaals over het aanvalsplan voor die dag. Het is namelijk pas tijdens dit beraad dat maarschalk Ney die ochtend voor het eerst weer de keizer ontmoet, na de nacht te hebben doorgebracht in de Chantelet hoeve.[4] Op dat moment is er nog niets aan de hand. De order moet geplaatst worden in de chronologie nadat tegen half tien 's ochtends de keizer zijn observatiepost inneemt ter hoogte van Rossomme. Hier ontvangt hij namelijk bericht van maarschalk Grouchy verzonden op de avond van 17 juni te Gembloux, wat er voor zorgt dat hij om 10 uur een bericht terug laat sturen via de chef-staf van het Armée du Nord, maarschalk Soult. Een koerier van Domon's cavalerie patrouilles brengt waarschijnlijk vrijwel gelijktijdig met het arriveren van het bericht van Grouchy uit Gembloux het bericht binnen van een Pruisische aanwezigheid ten oosten van Chapelle Saint Lambert, maar waarvan het doel en de precieze identiteit onbekend was. De keizer roept maarschalk Ney bij zich om extra maatregelen te treffen. Het antwoord aan Grouchy is inmiddels opgesteld en wordt rondom 10. 30 uur meegegeven aan Adjutant-Commandant Zenowicz, één van de vele aides-de-camp van het keizerlijke hoofdkwartier.[5] Rond dit tijdstip is ook Ney geïnformeerd en verstuurt nu zijn order aan Lobau.

[3] J.B. Drouet d'Erlon, *Le Maréchal Drouet, comte d'Erlon: vie militaire* (Parijs 1844) 96-97.

[4] O. Levavasseur, gepubliceerd door Commandant Beslay, son arrière-petit-fils, *Souvenirs militaires d'Octave Levavasseur: officier d'artillerie, aide-de-camp du Maréchal Ney (1802-1815)* (Parijs 1914) 295-296.

[5] G. Zenowicz, *Waterloo. Deposition sur les quatres journées de la campagne de 1815* (Parijs 1848).

Maarschalk Ney tijdens de slag bij Waterloo zoals afgebeeld op het panorama van Waterloo van Louis Dumoulin uit 1912.
Foto: Erwin Muilwijk

Aan wie gericht

Hoewel de order niet geadresseerd is, kan met kennis van zaken over de veldslag en plausibel deductiewerk vastgesteld worden, dat deze gericht was aan luitenant-generaal Georges Mouton, graaf van Lobau (1770-1838), commandant van het 6e Legerkorps. Gedurende de veldslag manoeuvreerde hij met zijn troepen naar de Franse rechterflank, op het moment dat het Pruisische korps van Von Bülow vanuit het Bois de Paris verscheen. Aan Lobau's troepen waren op dat moment de twee cavalerie divisies van Domon (1000 man) en Subervie (1400 man) verbonden. Het is om deze redenen dat volgens ons de order gericht is Lobau.

Duizend cavaleristen

De order spreekt specifiek over 1000 man cavalerie. Dit wordt verklaard doordat Lobau over de beide bovengenoemde cavalerie divisies beschikte. Die van Subervie verzorgde tijdens de opmars van de Franse hoofdmacht op 17 juni patrouilles voor de dekking van haar rechterflank. Deze werden uitgevoerd in de richting van Tilly, Strichon, Villers la Ville, en later op die dag naar de Dyle rivier.[6] Tijdens deze verkenningen verkregen de patrouilles de informatie dat een Pruisische macht zich via deze dorpen noordwaarts, in de richting van Wavre had begeven.[7] Ook op de ochtend van 18 juni verkenden patrouilles van Franse cavalerie op een breed front de linkeroever van de Dyle en hiermee de rechterflank van de hoofdmacht, welke toen inmiddels bij Mont Saint Jean stond. Nadat rond half elf via hen bleek dat Pruisische troepen zich bij Chapelle Saint Lambert verzamelden, werd Domon's divisie die ochtend op de Franse rechterflank geplaatst.[8]

Lobau's positie op het slagveld

Zoals uit de order blijkt moest Lobau's korps zich in eerste instantie bij de hoofdmacht voegen en dit heeft dan ook plaatsgevonden. Na aanvankelijk een positie in deze slagorde te hebben ingenomen, marcheerde het tijdens de hoofdaanval achter het 1e legerkorps mee naar voren. Wanneer dit 1e korps wordt teruggeslagen zijn het vervolgens de carré's van Lobau's korps waar de Britse ruiterij op de heuvelrug net zuidelijk van de hoeve La Haye Sainte op vast loopt en waarachter het 1e korps een veilige haven vindt.[9]

[6] Rapporten van majoor Von Goeben, gedateerd 17 juni 1815. Gepubliceerd in: O. von Lettow-Vorbeck, *Napoleons Untergang III* (Berlijn 1904) 529-530, Annex 12. De originelen bevonden zich in het Kriegsarchiv te Berlijn onder nummer VI.C.3.II, p. 129-135.

[7] Archives Nationales, Parijs. Nouv. Acq. 4366. Kopie in het stafregister van de order van Soult aan maarschalk Grouchy, gedateerd 18 juni 1815 - 10 uur 's ochtends.

[8] A.F. baron de Bruno, *Le 3e Régiment de Chasseurs à cheval à Waterloo*, in: *Sentinelle de l'Armée* 135 (1838) 88.

[9] P.F.J. Durutte, *Mouvemens de la 4e division du 1er corps d'armée, le 15 juin jusqu'au 18 au soir*, in: *La Sentinelle de l'Armée* 134 (1838) 77-79. M.E.J. Janin, *Campagne de Waterloo, ou remarques critiques et historiques sur l'ouvrage du général Gourgaud* (Parijs 1820) 35. F. Marcq, *Description des campagnes de guerre faites par moi* (Parijs 1901) 48. Verslag van Colonel Combes-Brassard. Gepubliceerd in: *Souvenirs et correspondance sur la bataille de Waterloo* (Parijs 2000) 19-20.

Luitenant-generaal Georges Mouton, graaf van Lobau (1770-1838). Anonieme prent.
Documentatie auteur

Het is pas later wanneer Bülow's 4e Pruisische Korps opduikt bij het Bois de Paris, zoals opgenomen in het scenario beschreven in de order, dat Lobau's troepen zich derwaarts begeven, en hen de verdere opmars versperren.

Commentaar en conclusie

Na het inhoudelijk behandelen van de order, stellen wij vast dat de order van maarschalk Ney authentiek is. Voor de authenticiteit van de order pleit verder ook het feit dat de historiografie over de veldslag vrijwel geheel geen aandacht heeft besteed aan de vele inherente details, die naar voren komen uit dit document. Er ligt ons inziens dan ook geen verborgen agenda ten grondslag aan de jarenlange afwezigheid van de order. Ware het niet dat deze vondst toevallig na enkele avonduren op Google zoeken naar andere gerelateerde zaken werd aangetroffen, dan is het zeer waarschijnlijk dat met de huidige verkoop van het antiquariaat Russborough aan de familie van Ney de order mogelijk nog steeds aan ons onttrokken zou zijn geweest.[10]
Uit de order blijkt overduidelijk dat de Franse staf op de vroege ochtend van 18 juni op de hoogte was van de nabijheid van Pruisische troepen en zelfs voorzorgmaatregelen nam voor een eventuele interventie. Het is daarbij van belang op te merken dat deze overwegingen door Napoleon en zijn staf gefaseerd plaatsvonden en gebaseerd waren op binnenkomende informatie voorafgaande aan de veldslag. De order van Ney staat daarmee in de volgende chronologie:

Rond 9.30 uur of iets eerder: informatie over de aanwezigheid van een Pruisische troepenmacht op de Franse rechterflank komt binnen via Domon's patrouilles bij het Franse hoofdkwartier (het ging hier om de voorhoede van Von Bülow's korps)

Rond 9.30 uur: Grouchy's eerste rapport uit Gembloux komt aan bij Napoleon 10.00–10.30 uur: Soult stuurt zijn eerste order aan Grouchy

Rond 10.30 uur (dat wil zeggen: na de verzending van bovengenoemde order): informatie over de aanwezigheid van een Pruisische troepenmacht ten oosten van Chapelle Saint Lambert komt via Subervie's patrouilles bij het Franse hoofdkwartier binnen (het ging hier om de voorhoede van Von Bülow's korps)

10.30 uur of kort erna: Ney stuurt zijn order aan Lobau

12.00 uur: Grouchy's tweede rapport uit Gembloux bereikt Napoleon

13.00 uur: Soult schrijft zijn tweede order aan Grouchy

Tegen 13.30 uur: met de onderschepping van een Pruisisch koerier wordt het duidelijk dat de Pruisische troepenmacht bij Chapelle Saint Lambert het 4e Pruisische korps is dat de intentie heeft Napoleon's rechterflank aan te vallen.

Met deze tot op heden onbekende order van maarschalk Ney krijgen we een beter beeld over Napoleons voorbereidingen van de veldslag in het algemeen en een genuanceerder beeld over zijn denken aangaande een eventuele Pruisische interventie. Een beeld waarbij duidelijk wordt dat hij wel degelijk over belangrijke informatie beschikte op de avond van 17 juni, maar deze veronachtzaamde vanwege zijn opvatting dat na de slag bij Ligny de Pruisen niet in staat waren om nu alweer het gevecht aan te gaan. En vanaf het moment dat de keizer hier wel rekening mee ging houden, dat hij al ver achter de feiten aan liep, wanneer om 10 uur de Pruisen niet op mars zijn richting Wavre maar al vanuit deze plaats sinds dageraad onderweg zijn om Wellington te gaan ondersteunen.

[10] In 2005 publiceerde E. de Waresquiel zijn *Lettres d'un lion. Correspondance inédite du général Mouton, comte de Lobau 1812-1815*. Hoewel de auteur ongeveer 150 brieven en persoonlijke notities van Lobau aan diens vrouw publiceert uit het privé archief van de familie, laat hij tot overmaat van ramp diens complete verslag over de veldslag van Waterloo vrijwel geheel achterwege.

De 'held van Waterloo'. Beeldvorming en werkelijkheid

Dr. Kees Schulten

Inleiding

Door zijn optreden in de slag bij Waterloo heeft de prins van Oranje, de latere koning Willem II (1792-1849), diepe indruk op zijn tijdgenoten gemaakt. Het bleef niet bij de erenaam 'held van Waterloo'.
Het dankbare vaderland schonk hem het domein met jachtslot in Soestdijk en in Soestdijk werd een gedenkzuil opgericht 'ter bijzondere vereering van den moed, in de hardnekkige verdediging der positie bij Quatre-Bras'.[1] In Brussel kreeg hij een paleis en het jachtpaviljoen in Ter Vuren. Dat hem de Militaire Willems-Orde voor moed, beleid en trouw werd toegekend, was vanzelfsprekend. Op het slagveld zelf, bij de plaats waar hij gewond werd, vond in 1826 de inwijding plaats van het grootste monument dat Waterloo kent: de heuvel met daarop de Leeuw. De vermaarde historieschilder Jan Willem Pieneman (1779-1853) bracht in 1824 het historisch gebeuren 'De Prins van Oranje, gewond in de slag bij Waterloo' kleurrijk in beeld. Volgens de *Tijdingen uit verscheyde quartieren* (Amsterdam 24 juni 1815) had Europa, in de eerste plaats aan God, maar vervolgens aan Wellington, Blücher en de prins van Oranje de overwinning bij Waterloo te danken.[2]
De dichter Hendrik Tollens (1780-1856) liet zich evenmin onbetuigd:

'Als Wellington en Blüchers moed
Het Fransch gedrogt doet vallen,
Dan tintelt mij van vreugd het bloed
Om 't handgewring der Gallen.
Maar als Oranje 't ondier stuit,
Dan gil ik mijn verrukking uit.'

Op Sint Helena roemde niemand minder dan Napoleon de grote verdiensten van de prins:
'Le prince d'Orange a fait preuve, dans cette journée, qu'il a le coup d'oeil et le génie de la guerre. Tout l'honneur de cette campagne lui appartient; sans lui, l'armée anglaise était anéantie sans avoir livré bataille…'[3]
(De prins van Oranje wist hoe hij oorlog moest voeren en had er een buitengewoon talent voor. Alle eer in deze veldtocht komt aan hem toe. Zonder hem zou het Engelse leger vernietigd zijn zonder een veldslag te hebben geleverd).

Meende de keizer dit? Of was het een kunstgreep om het onvermogen van zijn eigen generaals te accentueren? Bij zijn oordeelsvorming is de keizer ongetwijfeld beïnvloed door de eigentijdse beeldvorming. Op Sint Helena kreeg hij namelijk allerlei publicaties over de slag bij Waterloo toegestuurd. En in een aantal van die publicaties werd de prins de hemel in geprezen.
De verwonding die de prins op het einde van de slag opliep, versterkte zijn status als held. In vele prenten werd dit gebeuren in beeld gebracht.
Zo ontstond het beeld van de onverschrokken en beleidvolle held. Latere historici leverden hun bijdrage tot het instandhouden van deze luisterijke beeldvorming.
E. van Löben Sels schreef in 1842: 'Dat zelfde uitstekende beleid, dat de Oranjevorst twee dagen vroeger te Quatre-Bras als legerhoofd had betoond, betoonde hij hier te Waterloo als onderbevelhebber. Toen hij die vreesselijke ruitermassa - in kracht een koperen muur, in snelheid een stormwind gelijk, - daar zag naderen, nam Oranje dadelijk de geschiktste maatregelen, om door dien schok zijne slaglinie niet te zien verbrijzelen. De bataillons schaarden zich daar, waar zij het meest bedreigd waren, in carrés.'[4] De Britse auteur William Siborne kreeg uit Nederland het verwijt dat hij de verrichtingen van het Nederlandse leger bij Waterloo in een verkeerd daglicht had geplaatst. Zo dat waar is, de prins bleef in ieder geval buiten schot. Over hem merkte Siborne op: 'The Prince of Orange, perceiving the probability of the centre of the Allied line being forced, unless some great effort were made to check the ennemy's advance, ordered the 1st and 2nd Nassau battalions of Kruse's brigade to charge, gallantly placing himself at their head'.[5]
Het staat vast dat de prins bij die tegenaanval naast generaal Kruse reed en toen gewond werd. Het is ech-

[1] Koninklijk Besluit van 8 juli 1815.
[2] Wellington was bij Waterloo de bevelhebber van het Brits-Nederlandse leger en Blücher van het Pruisische leger.
[3] F. de Bas en J. T'Serclaes de Wommersom, *La campagne de 1815 aux Pays-Bas* I (Brussel 1908-1909) 442-443.
[4] E. van Löben Sels, *Bijdragen tot de krijgsgeschiedenis van Napoleon Bonaparte* (Den Haage 1842) 119.
[5] W. Siborne, *History of the Waterloo Campaign* (Londen 1848) 333. Hier wordt de reprint van 1995 gebruikt.

De prins van Oranje bij Waterloo. Gekleurde gravure van Dirk Jurriaan Sluyter (1811-1886) naar Jan Kamphuijsen (1760-1841), uitgave J. Groenewoud.
Nationaal Militair Museum, Soesterberg

ter niet duidelijk of de prins de vijandelijke dreiging onderkende en de juiste maatregelen trof of dat het Kruse was die dit deed. Ook is niet uitgesloten dat Wellington het bevel heeft gegeven.
In de zeer recente biografie *Koning Willem II. 1792-1849* schrijft Jeroen van Zanten: 'De bewering van Siborne en vele Engelse historici na hem, dat Willem bij Quatre-Bras en Waterloo alleen standhield omdat hij door Wellington werd begeleid, wordt door de bronnen ontkracht'.[6] Helaas vermeldt de schrijver onvoldoende om welke bronnen het gaat.

De zwartkijkers

De Belgische historici Theo Fleischman en Winand Aerts waren in hun *Bruxelles pendant la bataille de Waterloo* (Bruxelles 1956) zeer negatief over de prins van Oranje.[7] Volgens de Britse historicus David Howarth hadden de Britse officieren niet veel vertrouwen in de prins als bevelhebber: 'British officers thought him an amiable and brave but not very clever young fellow, and they hoped he would not try to give too many orders'.[8] N. Vels Heijn was ook zo'n zwartkijker: 'De prins werd overladen met huldebetoon, eerbewijzen en geschenken. Sterkere karakters dan het zijne zouden deze stroom nauwelijks hebben kunnen verdragen; de kroonprins had geen sterk karakter. Zelfkritiek en bescheidenheid waren hem vreemd. Hij was nog altijd een verwende, over het paard getilde jongeman, zoals De Constant Rebecque hem reeds als jongen in Berlijn gekarakteriseerd had. Hij waande zich een groot roemrucht veldheer...'[9]
Voor een juiste oordeelsvorming zijn de mogelijkheden beperkt. Tijdens de veldslag werden de bevelen van Wellington met potlood op velletjes papier geschreven en door stafofficieren of ordonnansen ter bestemming gebracht. Gedurende de gevechten gebeurde dit vaak mondeling. Zo noteerde De Constant Rebecque in zijn dagboek dat gedurende de dagen 15 juni-18 juni door het hoofdkwartier van het 1ste legerkorps geen geschreven bevelen werden uitgestuurd.[10]
Bij verslagen en berichten van de prins van Oranje zelf kan men vraagtekens zetten. Geven zij de werkelijkheid weer? Of zijn zij zeer persoonlijk ingekleurd?
Na de gevechten bij Quatre-Bras schreef de prins van Oranje aan zijn vader koning Willem I: 'Zodra ik van dezen aanval [het gevecht in Frasnes op 15 juni] verwittigd werd, gaf ik order aan de 3de divisie, zooals ook aan de kavallerie en aan twee Engelschen divisiën, om naar Nivelles te marcheeren, en aan de 2de divisie om de positie van Quatre-Bras te souteneren [ondersteunen].'[11]

[6] Jeroen van Zanten, *Koning Willem II.1792-1849* (Amsterdam 2013) 235.

[7] Fleischman-Aerts 68-71.

[8] David Howarth, *Waterloo. Day of Battle* (New York 1968) 8.

[9] N. Vels Heijn, *Waterloo. Glorie zonder helden* (Amsterdam 1990) 155.

[10] Nationaal Archief: 2.21.008.01 inventaris nr.25: Dagboek van De Constant Rebecque.

In zijn brieven liet de jonge prins duidelijk merken hoe hij dacht dat hij zijn troepen geleid had. Zo schreef hij op 17 juni 1815 aan zijn vader koning Willem I: 'De Pruisische armée is in hare positie, den 15^{den} des morgens, zeer vroeg geattaqueerd geworden, hetwelk ten gevolge heeft gehad, dat zij, dezelve verlatende, van Charleroi over Gosselies, tot in de omstreken van Fleurus geretireerd is. Zoodra ik van deze attaque onderrigt werd, gaf ik orders tot de noodige schikkingen voor het corps d'armée onder mijne bevelen.'
In zijn *Legerbericht* van 22 juni 1815 merkte hij het volgende op : 'De Divisie van den Luitenant-Generaal Chassé is later in het vuur gekomen, en alzoo ik mij in persoon van het centrum niet kon verwijderen, had ik hem voor dien dag onder de orders van Lord Hill, kommanderende het tweede legerkorps, gesteld...'
Voor wat betreft het gevecht bij Quatre-Bras rijst het beeld op van een commandant die een situatie overziet en dan de passende maatregelen treft. In dit geval echter zat de prins in Brussel en waren het de generaals De Perponcher en De Constant Rebecque die de noodzakelijke initiatieven namen. In het tweede geval was het Wellington die Chassé onder bevel van lord Hill stelde en het enige dat de prins heeft kunnen doen was het overbrengen van het bevel.
In de brief die de prins in de nacht van 18 op 19 juni aan zijn ouders schreef, vertelde hij dat zijn legerkorps de overwinning mogelijk had gemaakt, maar dat men veel aan de Pruisen te danken had. De koning kon trots zijn op zijn zoon en in zijn antwoord van 20 juni liet hij dan ook weten dat de Pruisische steun niets afdeed aan de roem die het legerkorps van de prins verworven had door hardnekkig stand te houden en door zo aan Blücher de tijd te geven de beslissing te brengen.[12] Koning Willem I had op dat moment een wel heel bijzondere kijk op het verloop van de veldslag. Maar wat voor hem vaststond: de prins had een heroïeke hoofdrol gespeeld.
Ondanks de vele beschikbare gegevens blijft het moeilijk de bevelvoering van generaals in de campagne van Waterloo te reconstrueren. Dat geldt zeker voor die van de prins van Oranje. Bij deze laatste is er nog de complicatie dat zijn chef-staf De Constant Rebecque de bevelen ontwierp, waarna de prins er zijn handtekening onderzette. De prins was enerzijds, in de bevelsketen, doorgeefluik van de bevelen van Wellington, en anderzijds verantwoordelijk voor de bevelen die hij had ondertekend.
Zijn aanwezigheid op het slagveld, waar hij het gevaar niet schuwde, was overduidelijk. Moeilijker wordt het vast te stellen waar hij door beleid invloed uitoefende op het krijgsverloop.

De prins en zijn plaats in het leger

Toen Willem Frederik in 1813 naar Nederland terugkeerde en soeverein vorst van de Verenigde Nederlanden werd, moest geheel in de stijl van de tijd, de 20-jarige erfprins Willem een hoge militaire functie krijgen, passend bij zijn vorstelijke afkomst. Op het vervullen van een dergelijke functie was hij ter dege voorbereid.[13] Na de opleiding aan de kadettenschool studeerde hij aan de Militaire Academie in Berlijn. Daar kreeg hij in 1807 uitstekende beoordelingen.
'Zoo echter uit die getuigenissen iemand had willen opmaken [aldus zijn biograaf Bosscha], dat hij, wien zij betroffen, een van zulke leergierige en gezeggelijke jongelingen was, die in hunne vroegere jeugd reeds hoop geven, dat zij tot beminnelijke, bekwame en verdienstelijke menschen zullen opgroeijen, hij zou zich bedrogen hebben: zoo een was meer zijn broeder Frederik: Prins Willem was altijd een wilde knaap geweest, en bleef ook nu meer behagen vinden in waagstukken en ligchaamsbewegingen dan in rustig zitten tot overpeinzing, in de bepaalde gedachtebeelden van zijn eigen brein dan in de algemeenheden van wetenschap hem door anderen medegedeeld.'[14] De Pruisische verbindingsofficier bij het hoofdkwartier van Wellington, Friedrich Erhard von Röder (1768-1834), had in mei 1815 grote verwachtingen van de 18-jarige prins Frederik: 'da ich vermuthe, dass er als Soldat mehr leisten wird als der Erb Prinz, dem er an Verstand und Kenntniszen überlegen ist.'[15]
Na zijn studie in Berlijn ging de prins van Oranje naar Oxford, waar hij in twee jaar een universitaire studie voltooide. In feite werd hij doctor honoris causa op grond van zijn vorstelijke afkomst. Vervolgens was hij aide de camp (adjudant) van generaal Arthur Wellesley, de latere hertog van Wellington.
Dat de jonge prins moedig was, goed paard kon rijden en over sociale vaardigheden beschikte, daaraan twijfelde Wellington niet. Maar hij was wel van oordeel dat de jonge prins niet geschikt was om grote verantwoordelijkheden te dragen. Tenminste dat was zijn oordeel in 1813, toen hij op 18 mei schreef aan de Britse minister van Oorlog Lord Bathurst : 'De Prins van Oranje komt mij voor een zeer goed verstand te hebben; hij heeft een zeer goede opvoeding gehad, zijn manieren

[11] De Bas en De T'Serclaes-Wommersom, *La Campagne de 1815 aux Pays-Bas*, deel III, 430.

[12] Johanna Naber, *Correspondentie van de Stadhouderlijke Familie. 1777-1820* V (Den Haag 1936) 270-273.

[13] Jacques Bartels, 'De erfprins in Britse krijgsdienst', in: *Jaarboek Oranje-Nassau 2008* (Rotterdam 2009) 77-93.

[14] Johannes Bosscha, *Het leven van Willem den Tweede, Koning der Nederlanden* (Amsterdam 1852) 146.

[15] Julius von Pflugk-Harttung, *Vorgeschichte der Schlacht bei Belle-Alliance. Wellington* (Berlin 1903) 13.

De prins van Oranje nadat hij net getroffen was. Gekleurde gravure van Willem van Senus (1773-1851) naar Joseph Denis Odevaere (circa 1775-1830).
Nationaal Militair Museum, Soesterberg

zijn zeer innemend, en hij is geliefd bij ieder die met hem in aanraking komt. Van zo iemand kan iets worden. Maar van de anderen kant, hij is zeer jong en hij kan nog geen ondervinding hebben in het behandelen van zaken, inzonderheid niet waar het revolutiën geldt. Hij is zeer verlegen en heeft weinig zelfvertrouwen, en ik weet niet of men hem wel een dienst zou bewijzen met hem in een positie te plaatsen waarin hij een grote verantwoordelijkheid zou krijgen.'[16]
In de periode na 18 mei 1813 is de prins niet in de gelegenheid geweest te velde het bevel over een grote eenheid te voeren.

De bliksemcarrière van de prins van Oranje

Na het herstel van de Nederlandse onafhankelijkheid, benoemde zijn vader, de soeverein vorst Willem Frederik, hem op 20 december 1813 tot generaal der Infanterie en inspecteur-generaal van het Nederlandse leger. Veel had dat nog niet om het lijf, want het Nederlandse leger was nog in oprichting en de strijd tegen de nog aanwezige troepen werd gevoerd door de Pruisen onder Friedrich Wilhelm von Bülow, de Russen onder Alexander Khristoforvich von Benckendorff en de Britten onder Thomas Graham.

Nadat Napoleon door de grote mogendheden was verslagen en naar Elba verbannen, ging de prins naar Engeland om zich met prinses Charlotte van Wales te verloven. Toen Charlotte hem afwees, zat er voor hem niets anders op dan naar Den Haag en vervolgens naar Brussel terug te keren. En in Brussel kwam net een mooie functie vrij. Luitenant-generaal Thomas Graham, bevelhebber van de Britse en Hannoveraanse troepen die in België waren gestationeerd om de orde en rust te bewaren in afwachting van de beslissingen van het congres van Wenen over de toekomst van België, stond op het punt om naar Engeland terug te gaan. De soeverein vorst van de Verenigde Nederlanden, zijn vader Willem Frederik, zou aangesteld worden tot gouverneur-generaal van België als eerste stap naar de samenvoeging van Nederland met België. De erfprins Willem was al generaal in het Britse leger en dus qua rang geschikt om het commando van Graham over te nemen. Het was vrede en veel kwaad kon hij niet uitrichten. Bovendien zorgde de Britse minister van Oorlog Henry Bathurst er voor dat in de directe omgeving van de prins ervaren Britse generaals werden geplaatst, zoals luitenant-generaal Henry Clinton als plaatsvervanger van de prins, generaal-majoor Hudson Lowe als kwartiermeester-generaal en ge-

[16] John Gurwood, *The Dispatches of Field Marshall Wellington* X (Londen 1838) 390.

Het historiestuk 'De slag bij Waterloo', met op de voorgrond links de prins van Oranje die wordt weggedragen. Schilderij van Jan Willem Pieneman (1779-1853).
Rijksmuseum, Amsterdam

neraal-majoor Edward Barnes als adjudant-generaal. Een belangrijke positie werd ook ingenomen door luitenant-generaal Carl von Alten, die het bevel over de Hannoveraanse subsidietroepen voerde.
Met Napoleons terugkeer van Elba veranderde de internationale situatie. Geen vrede meer maar oorlog! De prins wilde eigenlijk al onmiddellijk Frankrijk binnenvallen om de keizer een lesje te leren, hetgeen niet bepaald een blijk van beleidvol optreden was. Zijn omgeving wist hem op andere gedachten te brengen. In het leger van Wellington werd de prins commandant van het 1ste legerkorps (sterkte ca. 30.000 man). Een gunstige omstandigheid was het gegeven dat de prins van Oranje uitstekende ondercommandanten had. Generaal-majoor Jean-Victor de Constant Rebecque (1773-1850) was kwartiermeester-generaal – met andere woorden zijn chef staf. De Nederlandse divisiecommandanten van het 1ste legerkorps Heinrich Georg de Perponcher-Sedlnitzky (1771-1856), David Chassé (1765-1849) en Jean-Marie de Collaert (1761-1816) hadden meer ervaring, kennis en kunde dan de legerkorpscommandant. Hetzelfde gold voor de Britse divisiecommandanten George Cooke (1768-1837) en Carl von Alten (1764-1840).

De gevechtsleiding door Wellington

In een veldslag had Wellington de gewoonte vooral zelf de divisies aan te sturen zonder tussenkomst van korpscommandanten. Dat deed hij ook bij Quatre-Bras op 16 juni na 15.00 uur. Bij Waterloo stond hij gedurende vrijwel de gehele veldslag achter het centrum. Voor de prins van Oranje bleef er vrijwel geen mogelijkheid over om zelfstandig het krijgsbeleid te bepalen. Toch deden er zich situaties voor waarbij een commandant zelf een initiatief moest nemen zonder van hogerhand daartoe bevel te hebben ontvangen. In een dergelijk geval werd van hem verwacht dat hij zou handelen in de lijn van de hogere bevelhebber. Dit gebeurde onder meer bij de strijd om Quatre-Bras. Daar had Wellington op 16 juni aan de divisie De Perponcher bevolen zich te concentreren bij Nivelles. Voor De Constant Rebecque en De Perponcher was het echter overduidelijk dat Quatre-Bras op de aanvalsas van de Fransen lag. Daarom besloten zij om niet bij Nivelles te concentreren, maar om het kruispunt Quatre-Bras volgens het plan hardnekkig te verdedigen. Zij namen die beslissing zonder de prins van Oranje er in te kennen. Tijdens de veldtocht kwamen de bevelen van hogerhand, dus van Wellington, of troffen de divisiecommandanten zelf de noodzakelijke maatregelen. Voor de prins van Oranje was in dit opzicht de spoeling dun.

De prins als legerkorps bevelhebber en als commandant van het centrum van de verdedigingslinie van Wellington

Bij de strijd om Quatre-Bras was hij tot 15.00 uur de hoogst aanwezige. De feitelijke gevechtsleiding was

echter in handen van de ervaren De Constant Rebecque en De Perponcher, terwijl de bataljonscommandanten meer dan capabel waren om zelfstandig te opereren. Dat maakt het moeilijk om de toegevoegde waarde van de prins in te schatten. Op 18 juni kreeg de prins het bevel over het centrum van de verdedigingslinie van Wellington. De bevelvoering over het 1ste legerkorps was onmogelijk door de verspreide opstelling van dit korps. Tot nu toe is niet vastgesteld wat zijn verantwoordelijkheden waren en of de troepen op de hoogte waren van zijn opdracht. Men kan zich afvragen of zijn aanwezigheid als zelfstandig commandant van nut was, omdat hij zich in de onmiddellijke nabijheid van Wellington bevond.
Op de debetzijde van de prins zijn geschreven: het zonder voorbereiding inzetten van de brigade Van Merlen bij Quatre-Bras, de vernietiging bij Quatre-Bras van het 69ste bataljon van kolonel Charles Morice en bij Waterloo van de bataljons Klencke en Ompteda door het geven van verkeerde bevelen. Een sluitend bewijs voor zijn directe verantwoordelijkheid is echter niet te geven.
Over de prestaties van de prins merkte in 1840 Wellington op dat het verlies van La Haye-Sainte aan de prins te wijten was, hoewel hij, na die opmerking zei: 'No,in fact it was my fault, for I ought to have looked into it myself'.[17]

De verwonding van de prins van Oranje

In de eindfase van de veldslag reed de prins naast generaal-majoor Kruse, de commandant van het 1ste Regiment Nassau. Plotseling werd hij in de linkerschouder getroffen door een musketkogel. Hij raakte even buiten kennis en werd vervolgens van het gevechtsterrein afgevoerd. Uiteindelijk viel de verwonding mee en was levensgevaar snel geweken. De wond genas volledig. Het feit van de verwonding haalde, om het modern te zeggen, alle media. Toen een maand later de prins in Parijs bij de verschillende bijeenkomsten aanwezig was, maakte de jonge held een grote indruk op de aanwezigen.
Op zich was het gewond raken van een generaal verre van uitzonderlijk. Dat kwam door de wijze van oorlogvoeren. Bij hun troepenaanvoering bevonden de commandanten zich in de vuurlinie. Van het Nederlandse veldleger, waarover de prins het bevel voerde, sneuvelde generaal Van Merlen, de luitenant-kolonels Coenegracht, Lechleitner, Thielen en de majoor Hegmann, terwijl generaal Collaert in 1816 alsnog overleed aan de verwondingen aan zijn voet. Het aantal gewonde hoofdofficieren laat ik maar buiten beschouwing.

Eigenlijk is het opmerkelijk dat de hertog van Wellington en maarschalk Ney geen schrammetje opliepen. De ophef over de verwonding van de prins van Oranje vond zijn oorzaak in de afkomst van de prins.

Slotopmerkingen

Naar onze maatstaven gemeten, liep de prins in een te ruime militaire jas rond. Negentiende-eeuwse schrijvers en historici hebben hem te hoog op het schild geheven. Door zijn moedig gedrag op het slagveld heeft de prins ongetwijfeld bijgedragen tot de verhoging van het moreel van de troepen voor zover zijn aanwezigheid werd opgemerkt. Men mag echter niet vergeten dat voor wat betreft zijn moedig gedrag hij zich niet onderscheidde van talloze anderen.
Mijn conclusie is dat de activiteiten van de prins vooral bestonden uit het overbrengen van bevelen van Wellington en het versterken van het moreel door zijn aanwezigheid. Zijn reputatie als held heeft hij in het bijzonder te danken aan zijn aanzien als prins van Oranje en niet aan zijn optreden als beleidsbepalend legeraanvoerder.

De prins van Oranje na Waterloo, met zijn verwonde arm in een mitella. Prent van Willem Grebner (1784-1866) naar Mattheus Ignatius van Bree (1773-1839).
Rijksmuseum, Amsterdam

[17] Philip Henry Stanhope, *Notes of conversations with the Duke of Wellington. 1831/1851. With a new Introduction by Elizabeth Longwood* (Londen, Prion, 1998).

De wapenkeuze van Engelandvaarders

Roos Hoebens

Inleiding en vraagstelling[1]

Op 10 mei 1940 vielen Duitse troepen het neutrale Nederland binnen. De regering onder leiding van minister-president De Geer riep direct de hulp in van de geallieerde bondgenoten, maar ondanks voor de oorlog gemaakte beloften kwam de meeste hulp te laat.[2] Het kleine en grotendeels verouderde en matig getrainde Nederlandse leger stond daardoor voor een haast onmogelijke opdracht, met tot gevolg dat er slechts vijf dagen stand kon worden gehouden.[3] Eén van de belangrijkste redenen voor de snelle capitulatie was dat de Nederlandse regering zich had voorbereid op een langdurige frontenoorlog, zoals tijdens de Eerste Wereldoorlog. De snelheid en superioriteit van het Duitse leger kwamen dan ook als een verassing. Al vrij snel na de Nederlandse overgave was er sprake van bescheiden verzet tegen de bezetter. Naarmate de oorlog voortduurde, organiseerde de ondergrondse zich beter en werd het verzet intensiever, onder meer door sabotage, de illegale pers en het bieden van hulp aan onderduikers. Daarnaast probeerde een groep Nederlanders vanaf het begin van de bezetting te ontkomen naar Engeland, om zich daar aan te sluiten bij de geallieerde strijdkrachten. Zij maakten gebruik van verschillende routes om uit bezet Nederland te ontsnappen en naar het Verenigd Koninkrijk te vluchten. De historica Agnes Dessing, die in 2004 haar proefschrift over Engelandvaarders publiceerde, heeft uitvoerig onderzoek gedaan naar de achtergrond van de Engelandvaarders, de vluchtwegen die zij gebruikten en de problemen waarmee zij onderweg naar de vrijheid werden geconfronteerd. Zij hanteert daarbij de volgende definitie van Engelandvaarders: 'Nederlanders (…) die vanaf 14 mei 1940 (de datum van de Nederlandse capitulatie) uit bezet Nederland of een ander bezet gebied in Europa naar Engeland probeerden te ontsnappen, met de bedoeling om op enigerlei wijze van daaruit bij te dragen aan de strijd tegen Hitler-Duitsland.'[4] In dit artikel wordt onderzocht hoe het de Engelandvaarders van dienstplichtige leeftijd is vergaan na aankomst in Groot-Brittannië. Centraal staat de vraag in welk krijgsmachtdeel zij terecht zijn gekomen en in hoeverre rekening werd gehouden met hun persoonlijke voorkeur.

Dienstplichtige of vrijwilliger?

Om de zeer uitgedunde Nederlandse krijgsmacht te versterken probeerde de Nederlandse regering, door het instellen van de opkomstplicht buiten de landsgrenzen, staatsburgers buiten bezet gebied te rekruteren.[5] Dit gebeurde met twee wetsbesluiten, namelijk A 10 uit augustus 1940, en B 26 uit februari 1941.[6] Met wetsbesluit A 10 werden alle mannelijke Nederlanders, geboren tussen 1 januari 1904 en 1 januari 1921, wonende in het Verenigd Koninkrijk, de Verenigde Staten en Canada, opgeroepen voor de dienstplicht. Wetsbesluit B 26 was hier een aanvulling op en maakte rekrutering mogelijk van mannelijke staatsburgers geboren tussen 1 januari 1904 en 1 januari 1922 'die zich niet bevonden in het Verenigd Koninkrijk, de Verenigde Staten, Canada, Nederlands-Indië, Curaçao, Suriname, het vijandelijke en het door de vijand bezette gebied.'[7] Met deze wetsbesluiten verklaarde de regering in ballingschap dus dat alle Nederlandse staatsburgers van dienstplichtige leeftijd die zich in vrije landen bevonden zich dienden te melden voor hun dienstplicht.
Het bleek echter zeer moeilijk voor de regering om

[1] R.A.J. (Roos) Hoebens, student aan de Radboud Universiteit Nijmegen, was onder begeleiding van dr. P.E. (Erwin) van Loo in de zomer van 2013 stagiaire bij het Nederlands Instituut voor Militaire Historie. Dit artikel is de vrucht van deze stage.

[2] H. Amersfoort en J.W.M. Schulten, 'Duel der generaals: vijf oorlogsdagen op militair-strategisch niveau,' in: H. Amersfoort en P. Kamphuis (red.), *Mei 1940* (Amsterdam 2012) 154-155.

[3] H. Amersfoort, 'In de ban van de nederlaag: de geschiedschrijving over de meidagen,' in: H. Amersfoort en P. Kamphuis (red.), *Mei 1940* (Amsterdam: Boom, 2012) 13.

[4] A. Dessing, *Tulpen voor Wilhelmina: de geschiedenis van Engelandvaarders* (Amsterdam 2004) 18-20. Een belangrijke restrictie die zij aan deze definitie toevoegde was dat de Engelandvaarders ook daadwerkelijk in Engeland moeten zijn aangekomen. Mensen die dezelfde bedoelingen hadden, maar de reis niet overleefd hebben of bijvoorbeeld in Zuidoost-Azië terecht kwamen zonder via Engeland te reizen, vallen niet onder haar definitie van Engelandvaarders.

[5] Idem, 270.

[6] P.H.J. Körver, De besluitwetgeving van de Nederlandse regering in Londen in internationaal-rechtelijk en staatsrechtelijk perspectief (Deventer 2004) 25.

[7] Körver, *De besluitwetgeving van de Nederlandse regering in Londen*, 25-26.

Tijdens de Tweede Wereldoorlog bezoekt Koningin Wilhelmina (1880-1962) in een Engelse haven Nederlandse marineschepen en Nederlands marinepersoneel. Het staatshoofd wordt vergezeld door hoge marineofficieren en haar schoonzoon Prins Bernhard (1911-2004).
Nederlands Instituut voor Militaire Historie (NIMH), Den Haag

deze verplichting af te dwingen. In de eerste plaats was het problematisch om het wetsbesluit bekend te maken onder de dienstplichtige bevolking. Daarnaast had de regering geen namenlijsten van de dienstplichtigen tot haar beschikking en was ze hiervoor afhankelijk van andere landen. Tot slot bezat de regering geen machtsmiddelen om de opkomst af te dwingen.[8] Dit had tot gevolg dat er veel minder dienstplichtigen gehoor gaven aan de oproep dan dat er beschikbaar waren. In de Verenigde Staten bijvoorbeeld waren er naar schatting 3.000 tot 4.000 Nederlandse dienstplichtigen, waarvan er slechts 1.500 achterhaald werden. Van dat aantal kwamen er uiteindelijk slechts 420 op; de rest weigerde, werd afgekeurd voor militaire dienst of werd vrijgesteld.[9]
Omdat het zo moeilijk was voor de Nederlandse regering om dienstplichtigen te bewegen zich aan te melden, waren degenen die wel opkwamen in de praktijk eerder vrijwilligers dan dienstplichtigen. Ook de Nederlandse regering lijkt dit al vroeg te hebben ingezien. Dit blijkt bijvoorbeeld uit een document uit december 1940, dat slechts enkele maanden na het eerste wetsbesluit werd verspreid. In dit document werd aan Nederlandse consulaten en gezantschappen in het buitenland gevraagd dat 'in het buitenland zooveel mogelijk ruchtbaarheid wordt gegeven aan de voor Nederlandsche vrijwilligers in den vreemde bestaande gelegenheid dienst te nemen bij de Koninklijke Marine of de Koninklijke Landmacht, dan wel bij het Koninklijk Nederlandsch-Indisch Leger.'[10] Er wordt hier dus gesproken over 'Nederlandsche vrijwilligers,' en niet over dienstplichtigen. Dat het hier wel over dienstplichtigen gaat blijkt uit de bijlagen van het document, waarin de voorwaarden voor dienstneming worden uitgelegd. Hierin staat onder meer dat het de regering te doen is om mannelijke burgers, geboren tussen 1904 en 1922 – mannen die de dienstplichtige leeftijd hadden. De regering blijkt dus in interne documenten te spreken van vrijwilligers wanneer het over dienstplichtigen in het buitenland gaat. Engelandvaarders waren in formeel-juridische zin ook dienstplichtigen zodra zij uit vijandig of bezet gebied ontsnapt waren, hoewel ze zichzelf als vrijwilligers zagen.[11] Op dat moment bevonden zij zich immers automatisch in een land dat viel onder de wetsbesluiten A 10 of B 26. In gezantschappen en consulaten buiten

[8] H.J. Neumann, *Impasse te Londen: Nederlands veiligheidsbeleid 1940-1945* (Utrecht 1990) 68-69.

[9] Neumann, *Impasse te Londen*, 73.

[10] Nationaal Archief, Den Haag, Ministerie van Defensie te Londen; Ministerie van Oorlog te Londen en afwikkeling daarvan, 1941-1947, nummer toegang 2.13.71, inventarisnummer 1324.

[11] Dessing, *Tulpen voor Wilhelmina*, 283.

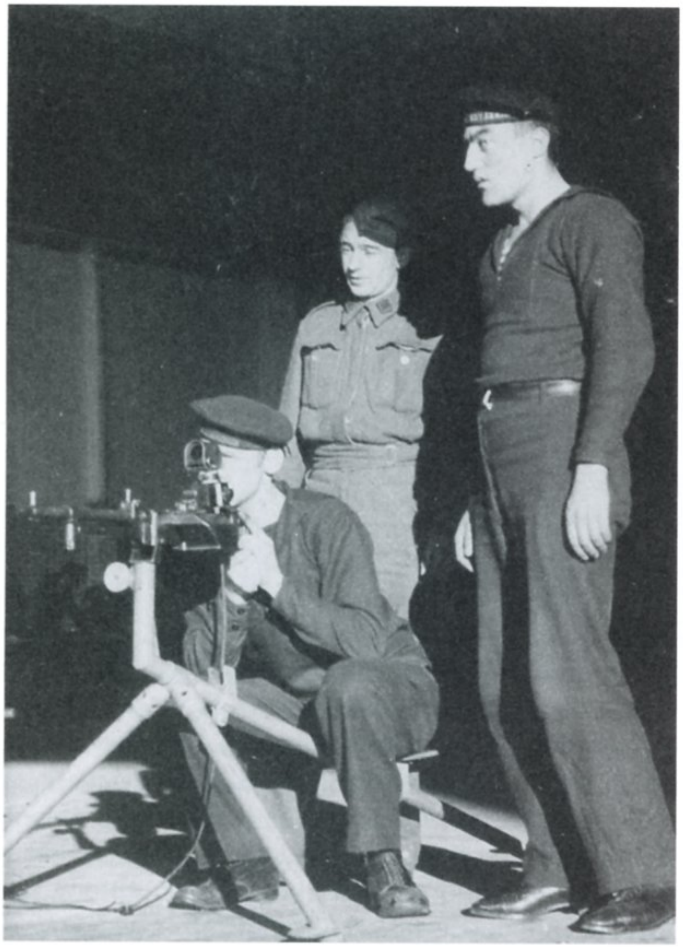

'Op de korrel.' De opleiding tot vliegtuig-mitrailleurschutter in Engeland. V.l.n.r. de militairen Den Ouden, Kuiper, Klaassen. NIMH

Engeland werden Engelandvaarders echter wel aangeduid als vrijwilligers, omdat het op neutraal grondgebied niet toegestaan was om dienstplichtigen te werven.[12] Zodra zij in Engeland aankwamen werden ze echter als dienstplichtigen gezien. De in 1942 opgerichte Commissie tot Bijstand van Engelandvaarders was het niet eens met deze gang van zaken en stelde dat de wettelijke status van dienstplichtige een gevaar vormde voor Engelandvaarders. Door hun ontsnapping uit bezet gebied en hun aansluiting bij de strijdkrachten konden Engelandvaarders de doodstraf krijgen als ze door de Duitsers werden opgepakt.[13] De regering heeft geen gehoor gegeven aan de oproep van de Commissie om Engelandvaarders als vrijwilligers aan te duiden en bleef hen officieel aanmerken als dienstplichtigen.[14]

Vrije wapenkeuze

In hetzelfde document dat Nederlandse consulaten opriep zo veel mogelijk ruchtbaarheid te geven aan de mogelijkheid tot dienstneming, stond ook vermeld dat de vrijwilligers dienden op te geven bij welk krijgsmachtonderdeel zij ingedeeld wensten te worden: de Koninklijke Marine, de Koninklijke Landmacht of het Koninklijk Nederlands-Indisch Leger.[15] De keuze voor de luchtmacht was niet mogelijk, aangezien dit krijgsmachtdeel in de oorlogsjaren nog geen zelfstandige status had. De landmacht en marine beschikten wel elk over een eigen vliegdienst, respectievelijk de Militaire Luchtvaart (ML) en de Marine Luchtvaartdienst (MLD).[16] Er kon overigens wel gekozen worden voor een vliegende functie, waarna de Engelandvaarder, als zijn keuze gehonoreerd werd, kon worden gedetacheerd bij de *Royal Air Force* (RAF) of de *Fleet Air Arm* (FAA).

Het is bekend dat Engelandvaarders in de meeste gevallen zelf konden aangeven bij welk krijgsmachtonderdeel zij het liefst werden ingedeeld. Er was in die zin dus sprake van een vrije wapenkeuze. Dit was naar verluidt een initiatief van Koningin Wilhelmina, zoals in verschillende documenten wordt geopperd. Hier is echter nog nooit officieel bewijs van gevonden – zwart op wit bestaat de vrije wapenkeuze voor Engelandvaarders waarschijnlijk niet.[17] Gezien de moeilijkheden die de Nederlandse regering had bij het werven van dienstplichtigen in vrije gebieden is het mogelijk dat de vrije wapenkeuze ook diende om dienstplichtigen over te halen dienst te nemen. Deze keuze was namelijk niet alleen beperkt tot Engelandvaarders, maar gold voor álle Nederlandse staatsburgers die zich in het buitenland meldden voor hun 'vrijwillige' dienstplicht.[18]

Uit een rapport van de Commandant van de Koninklijke Nederlandse Brigade Prinses Irene, luitenant kolonel A.C. de Ruyter van Steveninck, blijkt dat er frustratie was over de vrije wapenkeuze van Engelandvaarders. De Brigade stond te springen om nieuwe rekruten, maar werd niet vaak gekozen, wat tot een verzwakking van de Brigade leidde: 'Het privilege van eigen keuze, dat indertijd door Hare Majesteit – vermoedelijk den-

[12] Dessing, *Tulpen voor Wilhelmina*, 283.

[13] Nationaal Archief, Den Haag, Ministeries voor Algemeene Oorlogvoering van het Koninkrijk (AOK) en van Algemene Zaken (AZ): Kabinet van de Minister-President (KMP), nummer toegang 2.03.01, inventarisnummer 5252.

[14] Dessing, *Tulpen voor Wilhelmina*, 284.

[15] NL-HaNA, Defensie (Londen), 2.13.71, inv. nr. 1324.

[16] R. de Winter, *Een eeuw militaire luchtvaart in Nederland 1913-2013: bakermat Soesterberg* (Amsterdam 2013), 99-101.

[17] Dessing, *Tulpen voor Wilhelmina*, 285; NL-HaNA, Defensie (Londen), 2.13.71, inv. nr. 204.

[18] NL-HaNA, Defensie (Londen), 2.13.71, inv. nr. 1324.

Canada, oktober 1942. Engelandvaarders op doorreis naar Engeland vlak na aankomst bij de Julianakazerne in Stratford. Van deze groep Engelandvaarders zouden er tien worden ingezet als geheim agent; vier betaalden daarvoor de hoogste prijs.
NIMH (via dr. P.E. van Loo)

kende aan exceptionele gevallen – aan de Engelandvaarders is toegekend, mag er toch niet toe leiden dat daardoor de vorming van de Brigade een onmogelijkheid zou worden.'[19] De Ruyter van Steveninck pleitte er daarom voor om de keuze te negeren en Engelandvaarders daar in te delen waar ze nodig waren. Zijn argument was dat de belofte tot vrije wapenkeuze op zeer vage grondslag steunde en er geen formele belofte was gedaan dat deze keuze gerespecteerd zou worden. De regering kon de keuze eenvoudigweg negeren en de Engelandvaarders naar eigen goeddunken indelen.[20] De vrije wapenkeuze was dus een goedbedoelde belofte van koningin Wilhelmina, maar bracht ook praktische problemen met zich mee voor de militaire autoriteiten.

Onderzoek en werkwijze

De vraag die vervolgens gesteld kan worden, is wat er met de wapenkeuze van Engelandvaarders werd gedaan. Om de wapenkeuze en voorkeur van de Engelandvaarders in de dienstplichtige leeftijd te achterhalen heb ik gebruik gemaakt van gegevens uit het Nationaal Archief, in het bijzonder de archieven van het Ministerie van Defensie te Londen.[21] Hierin bevinden zich onder andere meldingsformulieren van Engelandvaarders, waarop de persoonlijke gegevens en achtergrond van Engelandvaarders genoteerd staan, evenals de route die ze genomen hebben om Engeland te bereiken en de data waarop ze uit Nederland vertrokken zijn en in Engeland zijn aangekomen. Op de formulieren konden Engelandvaarders ook hun persoonlijke voorkeur voor de krijgsmacht opgeven en staat vermeld waar ze door de autoriteiten zijn ingedeeld.
Deze meldingsformulieren bleken een zeer nuttige informatiebron. Onderzoek naar Engelandvaarders begint doorgaans in het archief van het Ministerie van Justitie te Londen, waar de verhoren van de Politie-Buitendienst (PBD) zijn opgeslagen.[22] Deze dienst had tot taak Engelandvaarders na aankomst te verhoren om hun politieke betrouwbaarheid te bepalen en om inlichtingen uit bezet gebied te vergaren.[23] Er bestaat een namenlijst van Engelandvaarders die op basis van deze verhoren is gemaakt. Agnes Dessing vervaardigde voor haar onderzoek een andere namenlijst, waarop de namen van 1.706 Engelandvaarders staan. Vreemd genoeg komen deze lijsten niet met elkaar overeen; in beide lijsten staan namen die in de andere ontbreken. Tijdens het onderzoek naar de meldingsformulieren zijn de gegevens van 209 Engelandvaarders aangetroffen die niet in de lijst van Dessing staan, wat het totale aantal Engelandvaarders op ruim 1.900 brengt.[24]

[19] NL-HaNA, Defensie (Londen), 2.13.71, inv. nr. 204.

[20] Idem.

[21] NL-HaNA, Defensie (Londen), 2.13.71, inv. nr. 92-184.

[22] Nationaal Archief, Den Haag, Ministerie van Justitie te Londen, (1936) 1940-1945 (1953), nummer toegang 2.09.06, inventarisnummer 3160-10071.

[23] Dessing, *Tulpen voor Wilhelmina*, 222-223.

Na het voltooien van de vliegopleiding in Canada krijgt Nederlands luchtmachtpersoneel de vliegerwing opgespeld door Prinses Juliana (1909-2004). Op de foto valt deze eer te beurt aan Halim Perdanakusuma (1922-1947), die na de Tweede Wereldoorlog zou overgaan naar de Indonesische Luchtmacht. Hij kwam om bij een vliegtuigongeval en werd naamgever van een van de twee internationale luchthavens bij Jakarta.
NIMH

Poseren met de prinses. Na voltooiing van hun waarnemersopleiding in Canada en de daaropvolgende brevetuitreiking gaan de kersverse waarnemers op de gevoelige plaat met Prinses Juliana.
NIMH

Het merendeel van deze 'nieuwe' Engelandvaarders staat echter wel in de lijst van de PBD. Ondanks dat het bestaan van deze Engelandvaarders bekend was en ze dus niet 'nieuw' zijn, is er altijd van uitgegaan dat er ongeveer 1.700 Nederlanders uit bezet gebied naar Engeland zijn gevlucht om zich daar bij de geallieerde strijdkrachten aan te sluiten.[25] Mijn onderzoek bewijst dat dit er aanzienlijk meer waren.[26] Wegens de beperkte tijd waarin dit onderzoek is uitgevoerd kon niet al het beschikbare materiaal worden geraadpleegd. Het totale aantal Engelandvaarders zal waarschijnlijk rond de 2.000 bedragen – aanvullend onderzoek zal dit moeten uitwijzen.
De gegevens van de 209 Engelandvaarders hebben vanzelfsprekend ook enige invloed op enkele berekeningen die Dessing heeft gemaakt voor haar studie *Tulpen voor Wilhelmina*. Meer dan de helft van deze Engelandvaarders ging namelijk via de Noordelijke route – dat wil zeggen via Scandinavië – naar Engeland en werd ingedeeld bij de marine of de koopvaardij. De andere routes die Dessing onderscheidt zijn de Zuidelijke route, via Frankrijk en andere landen, en de Noordzee route, die rechtstreek van Nederland naar Engeland ging. Het percentage Engelandvaarders dat de Noordelijke route nam zal met de nieuwe cijfers hoger uitvallen dan Dessing tot nu toe heeft aangenomen.[27] Ook het aantal Engelandvaarders dat bij de marine of koopvaardij is ingedeeld, zal na herberekening hoger uitvallen.[28] Overigens hebben deze cijfers weinig invloed op de algemene conclusies die Dessing over Engelandvaarders heeft getrokken.
De 'extra' Engelandvaarders zijn allemaal eind 1944 of begin 1945 aangekomen. Hoewel nu bekend is dat de oorlog toen op zijn einde liep, was dit op dat moment nog niet met zekerheid te zeggen. Ook zij konden zich dus (in veel gevallen) nog steeds nuttig maken voor de geallieerde strijd. Dit doet er echter niet toe: het daadwerkelijk meedoen aan gevechten is geen vereiste om

[24] In de inventaris van het Nationaal Archief staan de nummers samengevoegd onder de naam "Verbalen algemeen", minuten van algemene besluiten en uitgaande stukken met daarbij opgelegde ingekomen stukken, alsmede voor kennisgeving aangenomen ingekomen stukken. 1940-1945.' Uit niets blijkt dat hier informatie over Engelandvaarders in te vinden zou zijn, dus is het niet verwonderlijk dat Dessing dit archief gemist heeft. Dr. P.E. van Loo wees mij op het archief, dat hij had gevonden bij zijn onderzoek naar de Nederlandse luchtstrijdkrachten tijdens de Tweede Wereldoorlog.

[25] Dessing, *Tulpen voor Wilhelmina*, 15.

[26] Hierbij moet worden opgemerkt dat, vanwege de korte tijd waarin het onderzoek is uitgevoerd, niet is nagegaan of de nieuw gevonden Engelandvaarders ook daadwerkelijk de intentie hadden zich bij de geallieerde strijdkrachten aan te sluiten. Onderzoek in de verslagen van de PBD zal dit moeten uitwijzen, waarna met zekerheid kan worden gesteld of de naam Engelandvaarder zoals gedefinieerd door Agnes Dessing van toepassing is.

[27] Dessing, *Tulpen voor Wilhelmina*, 169.

[28] Idem, 443.

Engelandvaarder te zijn – het vertrek uit bezet gebied is dat wel. De Engelandvaarders die laat in de oorlog in Engeland arriveerden zijn grotendeels al in 1943 of in de eerste helft van 1944 uit Nederland vertrokken. Zij zijn daarom volwaardige Engelandvaarders, ook al is achteraf te zeggen dat het einde van de oorlog toen al naderde. Omdat Dessing de archieven met de meldingsformulieren waarschijnlijk niet heeft gebruikt, wordt met deze vondst ook een nieuw onderzoeksgebied geopend. Dessing heeft namelijk wel over de vrije wapenkeuze en de indeling van Engelandvaarders geschreven, maar met de nieuwe archiefstukken kan hier meer over worden gezegd.

In totaal heb ik van 809 Engelandvaarders meldingsformulieren gevonden, hoewel er vermoedelijk nog veel meer formulieren zijn.[29] Helaas werden de meldingsformulieren pas vanaf eind 1942 in gebruik genomen, waardoor het moeilijk is om over de eerste drie jaren van de oorlog een goed beeld te krijgen van de wapenkeuze van de Engelandvaarders. In het eerste jaar waren er simpelweg niet genoeg Engelandvaarders om hun gegevens in aparte documenten vast te leggen – in 1940 kwamen er volgens Dessing maar zes Engelandvaarders in het Verenigd Koninkrijk aan, in de eerste helft van 1941 kwamen er daar 26 bij.[30] Het is niet bekend of en op welke formulieren de wensen van Engelandvaarders vóór december 1942 werden opgeschreven, noch waar die bewaard zijn gebleven.

In de onderstaande tabel zijn de belangrijkste resultaten van het onderzoek naar de meldingsformulieren weergegeven. Helaas is niet van de hele groep te zeggen of hun wapenkeuze wel of niet werd gehonoreerd; een aantal Engelandvaarders heeft helemaal geen keuze opgegeven en in andere gevallen staat niet duidelijk op het formulier vermeld waar de betreffende persoon is ingedeeld.[31] Uit de cijfers blijkt dat een meerderheid van de Engelandvaarders bij het wapen van zijn keuze werd ingedeeld. De datum waarop ze in Engeland aankwamen had geen invloed op de keuzevrijheid; het aantal Engelandvaarders dat tegen hun wens in ergens anders werd ingedeeld is redelijk verspreid over de jaren.[32] Van de 209 Engelandvaarders die zich, op een enkeling na, pas in 1945 bij het rekruteringsbureau meldden, lag de kans dat hun keuze werd gehonoreerd zelfs hoger: 71,29% tegenover 66,38% van het totaal. De stelling van Dessing dat ambtenaren steeds minder soepel met de wensen omgingen lijkt dus niet helemaal juist.[33] Ondanks kritiek op de vrije wapenkeuze werd de voorkeur van Engelandvaarders niet zomaar genegeerd, zelfs niet aan het einde van de oorlog.

De meeste Engelandvaarders hadden een voorkeur voor de luchtmacht, marine of koopvaardij.[34] Een groot aantal kwam ook bij die krijgsmachtonderdelen terecht: bij de luchtmacht 149, bij de marine 141 en bij de koopvaardij 126.[35] De luchtmacht en de koopvaardij waren ook de keuzes die het meest genegeerd werden: respectievelijk 41 en 39 keer. Dessing kwam ook tot de conclusie dat Engelandvaarders die voor deze onderdelen kozen het vaakst werden teleurgesteld.[36] Van de in totaal 133 Engelandvaarders wiens keuze werd genegeerd, was dat in 38 gevallen omdat de betreffende Engelandvaarder werd afgekeurd voor het wapen van zijn keuze of voor de militaire dienst als

Onderzoek naar de meldingsformulieren

	Totaal aantal	Totaal percentage	'Nieuwe' EV's aantal	'Nieuwe' EV's percentage
Keuze gehonoreerd	537	66,38%	149	71,29%
Keuze genegeerd	133	16,44%	35	16,75%
Geen keuze opgegeven	76	9,39%	18	8,61%
Geen indeling op formulier	63	7,79%	7	3,35%
Totaal	**809**	**100%**	**209**	**100%**

EV's: Engelandvaarders.

[29] Van de 93 inventarisnummers heb ik in 27 nummers meldingsformulieren gevonden en in 13 andere vergeefs gezocht. Er zijn nog zeker 29 nummers waarvan met vrij grote zekerheid te zeggen is dat daar meldingsformulieren in te vinden zijn.

[30] Dessing, *Tulpen voor Wilhelmina*, 231.

[31] *Database Engelandvaarders*, NIMH (stand augustus 2013).

[32] *Database Engelandvaarders*, NIMH (stand augustus 2013).

[33] Dessing, *Tulpen voor Wilhelmina*, 286.

[34] Het koopvaardijpersoneel was snel na het begin van de oorlog gemilitariseerd en de vloot speelde een belangrijke rol bij het transport van troepen, munitie en materieel. Engelandvaarders die daar werden ingedeeld namen dus actief deel aan de oorlog. Zie ook: Dessing, *Tulpen voor Wilhelmina*, 271-272.

[35] *Database Engelandvaarders*, NIMH (stand augustus 2013).

[36] Dessing, *Tulpen voor Wilhelmina*, 286-287.

Op een druilerige dag inspecteert koningin Wilhelmina de troepen tijdens een niet-officieel bezoek aan de Koninklijke Nederlandse Brigade 'Prinses Irene' in Wrottesley Park te Wolverhampton. Links van de vorstin de inspecteur der Nederlandse Troepen in Engeland, generaal-majoor H.J. Phaff, rechts brigadecommandant luitenant-kolonel A.C. de Ruyter van Steveninck.
NIMH

Tijdens haar bezoek aan de Prinses Irenebrigade in het opleidingskamp Wrottesley Park is koningin Wilhelmina in gesprek met de door een motorongeluk blind geworden korporaal van Waes (2e van links) en sergeant Peters (links). Majoor E.M.A. Suylen (3e van links), generaal H.J. Phaff (achter de koningin) en luitenant-kolonel A.C. de Ruyter van Steveninck luisteren mee.
NIMH

geheel. Specifieke redenen voor afkeuring werden niet vaak genoemd, op één geval na: Wilhelm Loeffen werd afgekeurd voor de luchtmacht omdat hij de Duitse nationaliteit had, waardoor hij niet voor de luchtmacht kon worden ingezet.[37] Ongewenste indeling vond het vaakst plaats naar de marine of de landmacht: bij de marine werden 38 Engelandvaarders tegen hun wens ingedeeld, bij de landmacht 29. Ondanks de populariteit van de luchtmacht werden daar overigens ook Engelandvaarders ingedeeld die daar in eerste instantie niet voor hadden gekozen: dit gebeurde in tenminste twaalf gevallen. Engelandvaarders die ongeschikt bleken te zijn voor militaire dienst kwamen meestal terecht bij één van de overheidsinstanties.[38]

De lotgevallen van Oscar Koppens

Zelfs wanneer de keuze van een Engelandvaarder werd gehonoreerd, wilde dit niet zeggen dat hij ook een functie kreeg die hij ambieerde. Illustratief hiervoor zijn de ervaringen van Oscar Koppens, die op 10 februari 1942 met vrouw en kind uit Nederland vertrok, en via Zwitserland, Curaçao en Canada op 17 maart 1943 in Engeland aankwam.[39] Zijn vrouw en kind bleven noodgedwongen in Canada achter, omdat militairen voorrang kregen op de reis van Canada naar Engeland.[40] Op 2 april 1943 meldde Koppens zich bij het rekruteringsbureau, waar hij aangaf graag voor de luchtmacht te worden ingezet, of een opleiding tot liaisonofficier te volgen bij de landmacht. Hij werd vervolgens toegewezen aan de luchtmacht waar hij bij de gronddienst tewerk werd gesteld.
De taken die Koppens moest uitvoeren bij de gronddienst waren niet wat hij van zijn militaire inzet had verwacht. In een brief die gedateerd is op 29 juni 1943 deed hij zijn beklag bij minister-president Gerbrandy. Naar eigen zeggen bestond zijn werk aanvankelijk uit 'het metselen van borstweringen, sjouwerman spelen op een vrachtauto en het schoonmaken van W.C.'s.'[41] Inmiddels was hij, zo schreef hij Gerbrandy, door een Britse *Education-Officer* van de RAF toegelaten tot een cursus voor *Radio Telephone Operator*. Maar gezien zijn achtergrond en opleiding – hij was in Nederland inspecteur voor een verzekeringsmaatschappij – wilde hij graag een opleiding tot officier volgen, zoals zijn keuze voor de Landmacht was geweest. Hij verweet de Nederlandse autoriteiten Engelandvaarders niet de mogelijkheid te geven een officiersopleiding te volgen, door ze steeds de laagste rangen toe te kennen. Koppens stelde dat Engelandvaarders juist beter ge-

[37] NL-HaNA, Defensie (Londen), 2.13.71, inv. nr. 176.
[38] Database Engelandvaarders, NIMH (stand augustus 2013).
[39] NL-HaNA, Defensie (Londen), 2.13.71, inv. nr. 133.
[40] NL-HaNA, Kabinet Minister-President, 2.03.01, inv. nr. 5156.
[41] Idem.

Nederlandse strijdkrachten paraderen tijdens de Tweede Wereldoorlog in Londen. Achtereenvolgens trekken marine-, luchtmacht- en landmachtmilitairen aan het publiek voorbij. NIMH

schikt zouden zijn voor zulke opleidingen dan het kantoorpersoneel dat hier nu voor in aanmerking kwam: 'Menschen die op kantoren zitten worden aangezocht voor liaisonofficier, maar de Engelandvaarders en andere ongelukkigen hebben slechts soldaat te worden. Er zijn immers teveel officieren en te weinig soldaten. Wij mogen blij zijn, dat wij de 'keuze van wapen' hebben. Kennis noch capaciteiten, moed noch enthousiasme, kunnen ons redden, zelfs niet voor arbeid die ons ligt.'[42] Koppens stelde zelfs dat de autoriteiten de Engelandvaarders met opzet benadeelden en dat ze 'willens en wetens onze carrière vernietigen *zonder* dat – en dat is het kardinale punt – het lands- of geallieerd belang gediend wordt.' Koppens wilde daarom toegelaten worden tot een hogere opleiding, omdat hij het gevoel had niet in het landsbelang te dienen.

Een ambtenaar van het Ministerie van Algemene Oorlogvoering antwoordde op 15 juli 1943 op de brief van Koppens. Deze anonieme ambtenaar vertelde dat hij begrip had voor de mening van Koppens. Hij stelde echter dat Koppens ervan op de hoogte was geweest voor welke taken hij mogelijk kon worden ingezet als hij voor de RAF koos. Vervolgens gaf hij toe dat de taken die Koppens nu verrichtte ook door een lager opgeleid persoon zouden kunnen worden gedaan, maar dat er te veel mensen waren die geschikt waren voor de functie van officier en te weinig die de simpele baantjes deden. Het Ministerie van Oorlog kon daarom niet aan zijn verzoek voldoen en de ambtenaar verzekerde hem ervan dat het Vaderland hem nu meer nodig had op de plek waar hij zat.[43]

Helaas bevond zich in het archief geen antwoord van Koppens, als dat er geweest is. Er waren nog wel enkele documenten over een andere zaak waar Koppens bij was betrokken. Deze gingen over een aanvraag van het Ministerie van Koloniën om tijdelijk gebruik te kunnen maken van de diensten van Koppens. Bij het Ministerie kwamen veel vragen binnen over de West-Indische Levensverzekeringscentrale, waarvan een advertentie was verschenen in het dagblad *Vrij Nederland*. Het Ministerie wilde Koppens inzetten om gegevens te verzamelen over polissen en betalingen van verzekerden, een taak waar hij door zijn opleiding als inspecteur van een verzekeringsmaatschappij uitermate geschikt voor was.[44]

Het Ministerie van Oorlog antwoordde dat de dienstplichtige Koppens niet gemist kon worden bij de gronddienst van de RAF. Wat voor werk Koppens precies deed werd niet vermeld, maar er was een tekort aan mensen die zijn werk konden doen, en dus konden ze hem niet laten gaan.[45] Het Ministerie van Koloniën antwoordde op zijn beurt dat het de situatie begreep, maar dat Koppens de enige was die de functie betreffende de levensverzekeringen kon vervullen. Bovendien was de functie slechts tijdelijk en kon die in korte tijd worden verricht.[46] Wat de uitkomst van de briefwisseling is geweest staat helaas niet in het archief. Dat Koppens de taak niet zou kunnen weigeren als die hem werd aangeboden lijkt wel duidelijk – zijn keuze voor

Prins Bernhard in 1944 op bezoek bij de Prinses Irenebrigade in Frankrijk. De prins is in gesprek met brigadecommandant, luitenant-kolonel A.C. de Ruyter van Steveninck (1895-1949). NIMH

[42] NL-HaNA, Kabinet Minister-President, 2.03.01, inv. nr. 5156.

[43] Idem.

[44] Idem.

[45] Idem.

[46] Idem.

de luchtmacht kwam hierdoor toch nog in gevaar.

Conclusie

Ondanks uitgebreid onderzoek dat al naar Engelandvaarders is gedaan, worden er nog steeds nieuwe ontdekkingen gedaan en zijn er nieuwe gebieden te onderzoeken. Agnes Dessing heeft onderzoek gedaan naar de ontsnapping van Engelandvaarders uit bezet Nederland en de routes die ze vervolgens namen om het Verenigd Koninkrijk te bereiken. Wat Engelandvaarders na aankomst zijn gaan doen, waar ze werden ingedeeld en waar ze werden ingezet is echter onderbelicht. Dankzij de vondst van de meldingsformulieren is hier in dit artikel een begin mee gemaakt. Enerzijds blijkt dat de vrije wapenkeuze die Engelandvaarders hadden in een meerderheid van de gevallen werd gehonoreerd. Anderzijds was er kritiek op de wapenkeuze en werd die in een aantal gevallen genegeerd, waarbij vaak geen duidelijke reden werd opgegeven. Bovendien betekende een indeling naar het gekozen wapen niet altijd dat een Engelandvaarder ook voor die taken werd ingezet die hij had verwacht. Er kan daarom worden geconcludeerd dat de vrije wapenkeuze beperkt was en dat indeling mede afhankelijk was van andere factoren, zoals vraag en aanbod.

Zoals gezegd zijn lang niet alle meldingsformulieren – en waarschijnlijk ook niet alle Engelandvaarders – gevonden. Er is dus nog genoeg ruimte voor aanvullend onderzoek, waarbij ongetwijfeld nieuwe ontdekkingen zullen worden gedaan. Het museum voor Engelandvaarders dat dit jaar zijn deuren in Noordwijk hoopt te openen, zal wellicht enkele geïnteresseerde bezoekers aansporen zelf de archieven in te duiken.

DE STICHTING SAMENWERKENDE MILITARIA VERZAMELAARS ORGANISEERT DE VOLGENDE MILITARIABEURS:

1 juni 2014

aanvang: 09.00 uur - einde beurs 13.00 uur

De vaste locatie voor de beurzen is: "De nieuwe Sporthal", Graaf Wichman 177, Huizen N.H.

S.M.V. donateurs en hun dames hebben gratis toegang;
militairen in uniform en houders van een veteranenpas half geld;
overige bezoekers € 3,50 p.p. kinderen onder 10 jaar onder geleide gratis.

INLICHTINGEN

Joop en Ria de Blij - 015 212 18 58
www.stichtingsmv.nl

D-day 6 juni 1944: invasie Normandië. RAF 320 (Dutch) Squadron was erbij

Commandeur b.d. drs. Kees Leebeek

Inleiding

In juni is het 70 jaren geleden dat de geallieerden massaal landden op de stranden in Normandië en daarmee de bevrijding van Europa van de Duitse bezetting inluidden. In dat kader past het de geschiedenis van een Nederlandse eenheid die deelnam aan die gevechten rondom D-Day nog eens kort de revue te laten passeren.[1]

Na de verrassingsinval van Duitse troepen in Nederland op 10 mei 1940 werd op een aantal plaatsen door Nederlandse strijdkrachten effectieve weerstand geboden. Ook de luchtstrijdkrachten waren continu in de weer. Duidelijk was echter dat de middelen van zowel de Luchtvaartafdeling (LVA) van de Koninklijke Landmacht (de huidige Koninklijke Luchtmacht) als de Marine Luchtvaart Dienst van de Koninklijke Marine niet waren opgewassen tegen het geavanceerde Duitse materieel. Daar kwam bij dat de LVA onvoldoende training en gevechtservaring had kunnen opdoen om zich te kunnen meten met de Duitse Luftwaffe. Onder meer als gevolg van het terreurbombardement op Rotterdam en Duitse dreigementen om meer Nederlandse steden op gelijke wijze aan te vallen, capituleerde de Nederlandse regering na vijf dagen strijd. Na de capitulatie nam een aantal MLD-vliegtuigen de wijk naar Frankrijk om een aantal dagen later door te vliegen naar Engeland met het doel de strijd daar voort te zetten. Mede omdat de Koninklijke Marine al vóór de meidagen van 1940 goede contacten had met de Britten konden onze marine-eenheden al snel aan de oorlog deelnemen.

Ingedeeld bij Coastal Command

Van de uitgeweken watervliegtuigen te weten: vijf Fokker C8W-vliegtuigen, twaalf Fokker C14W-vliegtuigen, een Fokker C11W-vliegtuig en acht Fokker T8W-drijvervliegtuigen werden alleen de laatste kisten overgevlogen naar de watervliegbasis Pembroke Dock in Wales om te worden ingedeeld bij Coastal Command.[2] Al op 1 juni werd hiermee het Royal Air Force[3] 320 (Dutch) Squadron opgericht, op 2 juni gevolgd door het RAF 321 (Dutch) Squadron dat werd geplaatst op het nabij gelegen vliegveld Carew Cheriton. In februari werd 321 al weer opgeheven[4] en het personeel geplaatst bij 320. Het 320 Squadron werd in de loop van de oorlog na zware personeelsverliezen steeds weer aangevuld met omgeschoold marinevlootpersoneel, uit Nederland uitgeweken LVA vliegend personeel, KNIL-luchtvarenden, MLD- en marinepersoneel uit Indië, Engelandvaarders en RAF-personeel. De Defensievliegschool in Jackson, Mississippi verzorgde de initiële opleidingen. Bij het ontbreken van een normale aanwas vanuit de eigen bevolking (Nederland was immers bezet) werd op deze wijze het squadron met moeite op peil gehouden. Het 320 Squadron veranderde zo van lieverlee van een puur MLD-squadron naar een marinesquadron met een gemengde ('paarse') bemanning. De acht Fokker drijvervliegtuigen werden aangevuld met Avro Anson-vliegtuigen (een verouderde lichte bommenwerper/verkenner) die werden gebruikt voor konvooiwerk in de Western Approaches, de Ierse zee en het St.Georgekanaal. Eind september 1940 werden de drijvervliegtuigen bij gebrek aan onderdelen buiten gebruik gesteld en in reserve gezet in Felixstowe.[5]

Het 320 Squadron werd daarna overgeplaatst naar RAF Leuchars (Schotland) en uitgerust met de Lockheed Hudson, een 10-tons lichte verkenner/bommenwerper. Vanaf Leuchars werden Coastal Command

[1] Bronnen: toespraak CDRV b.d. Hans van der Kop 8 juni 1994; L. Honselaar, *Vleugels van de vloot* (Rotterdam 1950), Nico Geldhof, *De operaties van 320 Squadron* (Maarssen 2006), Erwin van Loo, *Eenige wakkere jongens* (Amsterdam 2013), Gedenkrol MLD (www.traditiekamermld.nl) .

[2] Van de overige vliegtuigen werd een deel opgeslagen in Felixstowe om te worden gesloopt, een ander deel werd overgebracht naar Calshot teneinde te worden verscheept naar Soerabaja.

[3] verder te noemen: RAF.

[4] In juli 1942 zou 321 weer worden opgericht in Ceylon voor de strijd in het oosten.

[5] Uit deze reservevoorraad zou half oktober 1940 de marinevlieger Heije Schaper (de latere vlagofficier marineluchtvaartdienst en bevelhebber der Koninklijke Luchtmacht) een Fokker T8W gebruiken met een bijzondere opdracht, namelijk om naar het bezette Nederland te vliegen en daar op het Tjeukemeer zijn marinecollega Lodewijk van Hamel op te halen. Deze opzet mislukte door verraad en Schaper kon onder zwaar Duits vuur ternauwernood naar Engeland ontkomen.

operaties rondom Engeland uitgevoerd en offensieve acties tegen de Noorse kust en de scheepvaart onder de Noorse kust. Op 16 april 1942 volgde overplaatsing naar RAF Bircham Newton en werd de operationele focus verlegd naar offensieve operaties in de Nederlandse kustwateren om afbreuk te doen aan de Duitse scheepvaart. Het 320 Squadron nam ook deel aan de 'duizend bomber raids' boven Duitsland. Van januari 1941 tot en met februari 1943 werden 1234 operationele sorties met Hudsons gevlogen waarbij de vijandelijke scheepvaart werd aangevallen. Hierbij sneuvelden negenenzestig 320-ers en gingen 2 Fokkers en 25 Hudsons verloren.

Over naar Bomber Command

320 Squadron werd in maart 1943 overgeplaatst naar RAF Attlebridge om te worden afgeoefend op de B-25B Mitchell (Mk2) - een voor die tijd moderne en goed bewapende medium bommenwerper - en ingedeeld in de 139e Wing/No 2 Group van Bomber Command en voor de invasie opgenomen in de slagorde van de 2nd Tactical Airforce. Deze '2nd Tactical Airforce' was bedoeld om tactische bombardementen en beschietingen uit te voeren op doelen die samenhingen met de voorbereiding en uitvoering van de invasie in Normandië en de tactische ondersteuning van de opmars van de geallieerde legers in Europa.[6] Het was voor de leiding van de Koninklijke Marine een hele stap om de typisch maritieme MLD-taken (onderzeebootbestrijding, konvooibescherming, inzet tegen scheepvaart) te moeten inruilen tegen deze typische luchtmachttaak, maar de oorlogssituatie liet hen geen andere keuze! Vanaf medio augustus 1943 werden door 320 Squadron vanuit RAF Lasham vooral offensieve bombardementen boven Frankrijk uitgevoerd. De bombardementen waren gericht op verzwakking van de door de Duitsers aangelegde Atlantikwall en de Duitse verbindingslijnen in het bezette Europa, zoals spoorwegemplacementen, hoofdkwartieren, industriële doelen, munitiedepots en troepenconcentraties. Tevens werden gedurende enige tijd V1- en V2-lanceerstellingen gebombardeerd om de onmiddellijke Duitse dreiging van dit nieuwe en onbekende wapen tegen Engeland het hoofd te bieden. Bepaalde operaties van 320 werden geëscorteerd door geallieerde jachtvliegtuigen om de gesloten formaties geallieerde bommenwerpers te beschermen tegen aanvallen met Duitse jachtvliegtuigen. Hierbij werd ook geregeld het inmiddels in Engeland opgerichte Nederlandse RAF 322 (Dutch) Squadron - uitgerust met Spitfires - ingedeeld. Tevens speelde dat squadron een directe rol in de air to air bestrijding van vliegende V1- en V2- wapens. De grootste bedreiging voor de Mitchell-formaties was echter zonder twijfel de zeer effectieve Duitse luchtafweer Flak[7] die zware verliezen aan mensen en machines veroorzaakte.

De invasie in Normandië

De symptomen van een naderende ontknoping aan het westelijk oorlogsfront waren bij het vliegende en technische personeel van het RAF 320 (Dutch) Squadron al enige tijd voelbaar, dit ondanks de zeer strenge geheimhouding en diverse op de Duitsers gerichte misleidingsoperaties van de geallieerden. Allereerst volgde het gehele squadron begin mei 1944 een 'battle course' waarin het personeel werd voorbereid op de komende oorlogsoperaties. Er waren oefeningen in het snel verplaatsen met het squadron van de ene naar een andere vliegbasis, oefeningen in precisiebombardementen en in formatievliegen bij nacht. Dit laatste werd overigens gestopt toen er bij een andere eenheid twee vliegtuigen tegen elkaar botsten. Ook werd het squadron qua organisatiestructuur verder in het keurslijf van de RAF gegoten: de technische dienst (TD) van het squadron vormde voortaan een zelfstandig onderdeel met een eigen commandant onder de eigen naam RAF 6320 Servicing Echelon. Hierdoor kon het resterende operationele deel van 320 zich volledig richten op de vliegopdrachten die zouden volgen. Ook werd het squadron in het kader van de oorlogsvoorbereiding in de vroege lente van 1944 in simpele enkeldoeks tenten gelegerd op RAF Dunsfold; de sanitaire voorzieningen waren navenant (latrines). Deze maatregel was erop gericht om de (relatieve) luxe van het messleven en de voor de legering gebruikte 'comfortabele' nissenhutten te ontwennen. Na de invasie zouden de mannen immers op het Europese vasteland achter de oprukkende geallieerde legers moeten gaan opereren vanaf plaatsen met zeer weinig infrastructuur die door al het oorlogsgeweld ook nog eens grotendeels vernield zou kunnen zijn. De wegen in Zuid-Engeland werden allengs meer verzadigd met militaire konvooien. In dezelfde periode kwam generaal Eisenhower (zoals door de bemanning werd gezegd: 'the supremo himself') op bezoek bij het squadron om het personeel moed in te spreken. Tenslotte kregen begin juni 1944 alle kisten invasiestrepen om een betere identificatie 'friend or foe' mogelijk te maken. De marine battledress werd ingeruild voor de RAF battledress met marinedistinc-

[6] Daarnaast voerden de geallieerden met zware bommenwerpers *strategische* bombardementen uit op industriële doelen om de olievoorzieningen van de Duitse troepen lam te leggen en op het totale spoorwegennet om de aan- en afvoer van troepen onmogelijk te maken. Later werden ook andere strategische doelen gekozen.

[7] FLAK=Flugabwehrkanone.

tieven om een simpeler logistiek mogelijk te maken. Inmiddels gingen de operaties en de oefeningen gewoon door. Men werd zich bewust van verhoogde activiteiten. De vloot was aan het uitvaren: Hr.Ms. Flores en Soemba[8] waren met hun 15 cm kanons bestemd voor kustbombardementen in respectievelijk de Britse en de Amerikaanse sector van de invasiestranden. Daarnaast waren twee flottieljes Nederlandse MTB's[9] met andere geallieerde schepen gereed om met rateltuig en andere middelen richting Calais te varen om de Duitsers te doen geloven dat de invasie daar zou gaan plaatsvinden. De verouderde kruiser Hr.Ms. Sumatra was in konvooi onderweg naar de invasiestranden om te worden afgezonken als golfbreker voor de Mulberryhaven nabij Arromanches.[10] Ook zwaar beladen koopvaarders waren met mannen en materieel onderweg naar de invasiestranden. Op 5 juni 1944 werd het 320 Squadron geconsigneerd. Op de battle order van 6 juni stonden 16 bemanningen van 320 als standby vermeld; van 320 waren 20 Mitchells operationeel gereed (90%). Ging het nu echt gebeuren? Op 5 juni om 22.30 uur zaten twaalf 320-bemanningen in de briefing.

Eenzame post van een 320-mitrailleurschutter in de rugturret van de Mitchell.
Foto Nico Geldhof.

D-Day

Voor het verhaal van de invasie zoals dat werd meegemaakt door een bemanningslid van het 320 Squadron geef ik hieronder in grote lijnen de belevenissen weer van officier vlieger der derde klasse Hans van der Kop, de waarnemer/navigator van de toenmalige squadroncommandant kapitein-luitenant ter zee vlieger Burgerhout:[11]

Op 5 juni heb ik mijn navigatietas gecheckt; om 22.30 u. naar de briefing; de operatieofficier is squadronleader Buddy Reece: het wordt een individuele[12] nachtoperatie voor de 320, 98, en 180 squadrons; we starten met ruim interval. Ieder krijgt een Time over target, eerst richting Calais vliegen, daarna koers zetten naar Normandië. Squadron 320 krijgt opdracht de bruggen over de rivieren Orne en Dives te bombarderen, alléén als die bruggen goed te zien zijn. Maximaal twee runs maken, niet méér; dan wegwezen en via aparte route terug. Let op een goede timing. Er zijn plenty activiteiten in de lucht onder meer van transportvliegtuigen, op de grond, op zee ook bij Calais. Radio alleen gebruiken in geval van nood werd ons gezegd... Check watches; alle horloges worden gelijk gezet. Remember the timing! Meteo-officier Sims: de nacht zal niet te donker zijn. Het weer is onstabiel, wolken tot zo'n 5000 voet 10/10e, tot bij Calais wat beter, maar bij doelen: wolkenbasis 1500-1800 voet, zicht daar matig 2-4 mijl. Bij terugkomst beter weer, goed zicht. Er is slecht weer op komst. Intel-officier squadronleader Bob van Nievelt: zware luchtafweer te verwachten, nu ook nog lichte afweer omdat we lager vliegen dan overdag; er zijn Duitse nachtjagers actief. Bewapeningsofficier van der Meer: ieder vliegtuig is beladen met acht 500 lbs general purpose bommen. Mitrailleurbakken: maximale belading. Dan krijgen de squadroncommandanten het woord. Burgerhout: 320 doet mee met 12 kisten. Ik start als nummer 1 om 00.25 uur. Daarna volgt eenieder met 3 minuten interval. Denk aan je aangegeven vlieghoogten en je timing. Nogmaals NIETS doen als het doel niet DUIDELIJK zichtbaar is. Kom terug en good luck! Wing commander flying Lynn heeft het laatste woord. "This is quite a show, especially for you gunners: their night fighters are out. Good luck and happy landing!". Ondertussen zijn de waarnemers al bezig de koersen te berekenen en de doelkaart te bekijken. Na de briefing worden de

[8] Deze beide schepen werden bekend met eerdere acties in de Middellandse Zee en 'the terrible twins' genaamd.

[9] Snelle motortorpedoboten.

[10] De 15 cm kanons werden verplaatst naar Hr.Ms. Flores en Soemba. De oude dame werd met een gemengde Brits-Nederlandse kernbemanning naar Arromanches gevaren en daar op 9 juli ten 17.21 uur afgezonken door het ontsteken van springladingen. Ze diende met andere schepen - waaronder twee van onze koopvaarders - als golfbreker om de kunstmatige Mulberryhaven te beschutten tegen de stormen en de deining.

[11] Uit: de toespraak van CDRV b.d. Hans van der Kop 8 juni 1994 bij het vliegtuigsquadron 320 t.g.v. de 50-jarige herdenking van D-day op het marinevliegkamp Valkenburg.

[12] Overdag werd veelal in boxformaties (veelvouden van 6 vliegtuigen) gevlogen, terwijl 's nachts individueel werd gevlogen, gesepareerd door timing en hoogte b.v. starten met 3 minuten tussenruimte en vliegend op een eigen hoogte.

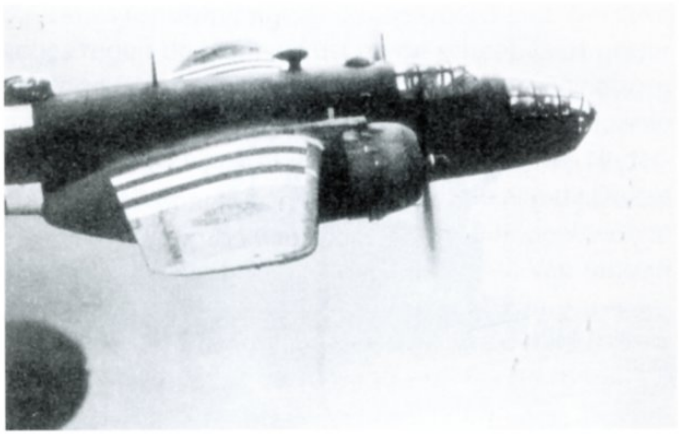

320-Mitchell-formatie onder vuur boven vijandelijk gebied.
Foto Nico Geldhof.

gebruikelijke snoepjes uitgereikt, alle op zak zijnde bezittingen in een groen zakje gestopt en krijgt eenieder zijn escapekit mee. Die bestaat uit een halsdoek met kaart van West Europa en West-Europese valuta; voorts een minikompasje om eventueel in te slikken of rectaal op te bergen. Pasfoto gecheckt; die zit in de borstzak waterdicht in een dichtgeknoopte condoom. Dat alles voor het geval je niet terugkomt. Parachutes opgehaald, May West (zwemvest) aan, vliegtuig en bommen gecheckt, parafen worden gezet. Paai van den Berg van onze kist krijgt zoals altijd een snoepje (anders gebeurt er misschien wat zegt mijn bijgeloof). Alles op de goede plaatsen gezet. We zijn er klaar voor en zitten allemaal - zoals gebruikelijk - in onze rikketik! Het is 6 juni 1944. Laatste aanwijzingen van Burgerhout. Start motoren. Taxiën precies op tijd uit. Op de lange baan opgelijnd, remmen aan, ieder klaar voor de start, vol vermogen, stopwatch tikt af, het is 00.25 uur van D-Day; remmen los, tweemaal 1700 pk trekken ons de lucht in. Klimmen op koers, kust is soms te zien, navigatielichten uit, action stations: bommen gaan op scherp, mitrailleurs klaar. We zien door de flarden bewolking het zog van vele schepen en ook flitsen. Twaalf van onze MTB's blijken daar bij te zijn. Dat geldt overigens ook voor onze kanonneerboten. Pas de Calais komt op, zetten koers naar Normandië. Ieder voor zich verwerkt de spanning, ik neurie. We zien Dakota's; dat moeten para's zijn. Ik bedenk me: je zal maar para zijn en in het donker moeten springen en vraag me af: ben ik bang? Ja, dat ben ik. Schietgebedje helpt. Ik check onze positie en zeg hoogte te verliezen en de wolken in te gaan. We zijn er bijna. Ik zit weer in de neus, check het bommenpaneel en de richtkijker. Komen op 1800 voet uit de wolken, flarden blijven. Zien rivier in schaars licht, soms een glinster, dan dé brug, ik roep:"on the run". Weg doel, vervloekte wolken. Tweede run. Burgerhout zegt voorzichtig te zijn, hoogte rond de 1500 voet. Ik tuur de donkerte in, lichtspoor veraf, wolkenflarden, zie de rivier, dan de brug, weer roep ik: "on the run", komen op aanvalskoers, maar dan verpesten de wolken het weer. "Dit was het dan, time is up, jammer", zegt Burgerhout, "wat is koers huis toe?". We klimmen boven de wolken. Bommen op veilig. Als ik naar buiten kijk flitst een silhouet langs. "Die zat dichtbij, het is onze tijd nog niet", zegt Burgerhout laconiek. Als ik weer naast hem zit en wij Engeland naderen biedt hij mij zoals altijd een sigaret aan hoewel hij weet dat ik niet rook. "Is goed voor de groei", grapt hij. De kust komt op, zetten koers naar Dunsfold, mogen landen. Met bommen aan boord is dat niet erg prettig. Het wordt een eitje van een landing. De tijd is dan 03.10 uur. Op de parking zijn paai en konstabel ook teleurgesteld dat we de bommen nog aan boord hebben. Ofschoon wij dat op Dunsfold nog niet weten, blijkt een uur erna een bulderend vuur te zijn losgebarsten over de stranden van Normandië, waar ook de Flores en de Soemba met hun 15 cm kanons van zich zullen laten horen bij het uitschakelen van kustbatterijen en daarna een aandeel krijgen in het geven van vuursteun. Bij de debriefing zegt Buddy Reece dat met D-Day de invasie is begonnen. Wij leveren onze escape kit in en vertellen ons verhaal, ieder op zijn beurt. Men neemt alles op. Ook de aanwezige pers laat de pennen krassen. "You are one of the first", horen wij. Pas dan realiseer ik me dat wij in die nacht voor de grootste amfibische operatie aller tijden zijn ingezet. Het geeft een gevoel van "bevrijding". Holland en Indië lijken ineens wat dichterbij. De bacon-and-eggs smaken anders. Ik kom daarna moeilijk in slaap. Die nacht komen alle kisten terug.

Na de invasie richtte 320 Squadron zich op tactische ondersteuning van de geallieerde legers in opmars, waarbij vooral gelegenheidsdoelen werden aangevallen. Overdag betekende dat in formatie bommen werpen, 's nachts individueel bommen werpen of doelen met lichtfakkels verlichten voor de Mosquito's.[13] Overdag waren de bemanningen getuige van de gigantische verzameling schepen die aan de invasie deelnam. Ook de Nederlandse MTB's werden ingezet voor konvooibescherming tegen aanvallen van Duitse E-boten. Soms ging het er bij die gevechten hevig aan toe met doden en gewonden als gevolg. Naarmate de geallieerden verder kwamen in hun opmars werd het voor de MTB's rustiger. De kanonneerboten - Hr.Ms Flores meer dan Hr.Ms. Soemba - werden voortdurend ingezet voor het geven van vuursteun op de kust. De Flores kreeg met hulp van de Britten 'nieuwe' (van Hr.Ms. Sumatra gehaalde) 15 cm kanons. De Soemba werd eind juli teruggetrokken, de Flores bleef tot laat in augustus 1944. Naast verliezen en mislukkingen boekten de bommenwerpers van de No 2 Group - waartoe

[13] Een snelle fighter-bomber vrijwel geheel van hout gemaakt.

320 Squadron behoorde - ook successen. Het squadron nam in de nacht van 10 juni 1944 met zeventien Mitchells deel aan het bombardement op het hoofdkwartier van de 21e SS-Pantserdivisie en de opgestelde tanks in het bos van het Chateau de la Caine; hierbij kwam het grootste deel van de Duitse divisiestaf inclusief haar commandant om het leven. Op 12 juni kwamen Koningin Wilhelmina en Prins Bernhard bij het 320 Squadron op bezoek. De Koningin reikte aan de aangetreden 320-ers dapperheidonderscheidingen uit waaronder 12 vliegerkruizen en 1 bronzen medaille. Nog diezelfde middag werd door operaties Dunsfold een 'maximum effort' met alle beschikbare vliegtuigen en bemanningen bevolen zodat het squadron onmiddellijk in actie moest komen. Koningin en Prins wuifden hun 320-ers zelf uit. In de avond van 12 juni werd de 21e SS-Pantserdivisie opnieuw aangevallen door vier Mitchell squadrons waaronder 320 in de bossen rond Grimbosq en St.Laurel de Condel. Na 13 juni werd 320 Squadron in het verband van de No 2 Group praktisch continu ingezet voor een veelheid aan opdrachten. Hierbij ging ook wel eens wat mis. Bij een gecombineerde aanval van de squadrons 320 en 226 op troepenconcentraties en transporten nabij Gonneville-sur-Merville werden door de A-flight van 320 bij vergissing enige bommenpatronen binnen de eigen linies afgeworpen. Op 22 juni 1944 werd een groot succes behaald: bij de zwaar verdedigde hoogovens in Colombelles bij Caen werd het centrum van de Duitse verdediging - dat zich op slechts 700 meter van de opgestelde 51e Highland divisie bevond - in het hart geraakt met 120 ton dekkend liggende bommen, waarna de Schotten de verbijsterde vijand met 'pipes and drums[14]' tegemoet trad. Voor deze precisieaanval werd 320 Squadron zeer geprezen.
De verliezen waren zwaar getuige de volgende droeve opsomming van de maand juni 1944.

- In de nacht van 7 op 8 juni botsten al direct na de start twee vol met bommen beladen Mitchells met de bemanningen Dobson en IJsselstein in het nachtelijk duister tegen elkaar: beide kisten stortten neer, acht mannen kwamen om.
- Boven het doelgebied werd in dezelfde aanval de Mitchell met bemanning Hamilton neergehaald: vier man sneuvelden.
- De Mitchell van bemanning van der Wolf kreeg in de avond van 12 juni tijdens de bommenrun een Flak-voltreffer; de vlieger slaagde er maar net in het Kanaal te halen waar hij kon ditchen[15] waarna de bemanning werd gered door de Engelse torpedobootjager HMS Blankney.
- Bemanning Brand werd in de avond van 12 juni boven het doelgebied geraakt en stortte brandend neer; de bemanning slaagde erin het vliegtuig per parachute te verlaten en werd krijgsgevangen gemaakt.
- In de nacht van 12 op 13 juni keerde de Mitchell met bemanning Sillevis niet terug van een bombardement op het spoorwegemplacement van Lisieux; vijf man werden aanvankelijk als vermist opgegeven; later bleken ze te zijn gesneuveld.
- Op 20 juni werd de Mitchell van bemanning Den Tex Bondt neergeschoten; vier man sneuvelden.
- Op 24 juni werd de bemanning Loohuizen neergeschoten tijdens een aanval op een V-1-lanceerinrichting bij het Chateau d'Ansennes, vier man sneuvelden.

Naschrift

Squadron 320 bleef na juni 1944 opereren in het geallieerde verband ter ondersteuning van de optrekkende legers. In oktober 1944 werd het squadron overgeplaatst naar het vliegveld Zaventem in België en vanaf mei 1945 vanaf de vliegbasis Achmer bij Osnabrück. Het squadron werd op 1 mei 1946 (naar later bleek tijdelijk) op de vliegbasis Twenthe uit dienst gesteld. Vanaf maart 1943 tot aan de bevrijding van Nederland maakte het 320 Squadron in totaal 3252 operationele vluchten met Mitchells. Hierbij sneuvelden achtentachtig bemanningsleden en gingen 34 Mitchells verloren. Het totaal aantal gesneuvelden van het 320 Squadron in de oorlog bedroeg daarmee 157 man. Het personeel van 320 Squadron viel in deze oorlogsperiode een groot aantal Nederlandse en Britse koninklijke onderscheidingen ten deel.[16]

[14] Doedelzakken en trommels.

[15] Ditch = noodlanding op zee.

[16] Het vliegend personeel van squadron 320 ontving in totaal 179 Nederlandse en 16 Britse Koninklijke Onderscheidingen, te weten: 1 Militaire Willemsorde, 175 Vliegerkruizen en 3 Bronzen Leeuwen, alsmede 2 Distinguished Service Orders, 10 Distinghuished Service Crosses, 3 Distinghuished Flying Medals en 1 Mention in Dispatches. Het grondpersoneel van het Squadron 320 ontving in totaal 22 Nederlandse en 2 Britse Koninklijke Onderscheidingen, te weten: 4 Ridder in de Orde van Oranje Nassau, 9 Zilveren eremedailles der Orde van Oranje Nassau en 9 Bronzen eremedailles der Orde van Oranje Nassau, alsmede 2 British Empire Medals.

De elf vermisten van Rawicz. De lotgevallen van elf soldaten van Oranje die tijdens het Englandspiel zijn verdwenen

Lucas Bruijn

Inleiding

Na de Tweede Wereldoorlog waren er meer dan honderdduizend Nederlanders vermist.
Teneinde hun akten van overlijden te kunnen opmaken werd op 2 juni 1940 de Wet, houdende voorzieningen betreffende het opmaken van akten van overlijden van vermisten uitgevaardigd. In gevolge deze wet werd de Commissie tot het doen van aangifte van overlijden van vermisten ingesteld, die werd belast met het doen van onderzoek naar vermisten, waarbij werd samengewerkt met het Rode Kruis. Het Nationaal Archief beheert het archief van deze commissie.[1]
Deze korte studie beoogt duidelijk te maken dat een plaats en datum van overlijden, opgegeven in slachtofferregisters, echter niet als vaststaande feiten beschouwd kunnen worden wanneer het gaat om een vermist persoon. Daarnaast worden nadere gegevens verstrekt over elf oorlogsvermisten, die als voorbeeld gebruikt worden om de datering en plaatsbepaling van overlijden nader toe te lichten.

Vermisten

In het archief van het Informatiebureau van het Nederlandse Rode Kruis zijn persoonsdossiers aanwezig die correspondentie bevatten met diverse opsporingsinstanties in binnen- en buitenland en correspondentie met getuigen en nabestaanden. In veel gevallen geeft het persoonsdossier specifieke informatie over de plaats en datum van overlijden. Bovendien kunnen er gegevens in staan van getuigen die met het slachtoffer in contact zijn geweest vlak voor of tijdens het overlijden. De uiteindelijke conclusie betreffende plaats en datum van overlijden werd doorgegeven aan het Ministerie van Justitie (de Commissie tot Aangifte van overlijden van vermiste personen) en gepubliceerd in de *Staatscourant*.[2]
Om een akte van overlijden te kunnen opmaken heeft men een datum en een plaats van overlijden nodig. In veel gevallen waren die echter niet bekend. Voor de plaats van overlijden kon men het eventueel doen met vage aanduidingen als 'in de omgeving van ...', of 'in Oost-Europa', maar de datum moest exact zijn, niet zoiets als 'in de periode van ... tot ...'. De naspeuringen van het Rode Kruis en de Commissie leverden in veel gevallen echter niet een exacte datum van overlijden op. Het Rode Kruis stelde in voorkomende gevallen een periode vast waarbinnen iemand naar alle waarschijnlijkheid was overleden. De Commissie 'prikte' vervolgens een datum van overlijden binnen die periode, zodat een akte van overlijden opgemaakt kon worden.

De elf vermisten van Rawicz

De elf vermisten van Rawicz waren Nederlanders die vanuit Engeland per boot of als parachutist naar Nederland waren gekomen om daar in opdracht van de Nederlandse regering in ballingschap opdrachten uit te voeren en informatie te verzamelen. Van deze 'agenten' namen de Duitsers gedurende lange tijd de meeste al bij aankomst of kort daarna gevangen. Het merendeel van hen werd vermoord in het in Oostenrijk gelegen kamp Mauthausen.
Zonder in detail te treden: De gevangenen werden overgebracht van kamp Haaren naar de gevangenis in Assen en van daar, in april 1944, naar Rawicz in Polen. Op 6 en 7 september 1944 werden veertig van hen vermoord in kamp Mauthausen. Zij waren op 3 september 1944 uit Rawicz vertrokken en kwamen op 6 september aan in Mauthausen. Van elf van deze gevangenen is onduidelijk wat hun lot was; zij zijn 'vermist'.

[1] Zie voor een uitvoerigere beschrijving van het archief en de betreffende wetgeving: Nationaal Archief, Den Haag, nummer toegang: 2.09.34.01, Inventaris van het archief van de Commissie tot het doen van Aangifte van Overlijden van Vermisten, 1949-1962 (1978). www.gahetna.nl/archievenoverzicht/pdf/NL-HaNA_2.09.34.01.ead.pdf
NA, nummer toegang: 2.09.34.02 Centraal register van akten van overlijden van vermisten: alfabetische index (klapper) op de dossiers betreffende vermiste personen (inventarisnummers 614-744)

[2] Zie: De Centrale Europese Cartotheek (CEC), Persoonsdossiers http://www.jhm.nl/bezoek/kenniscentrum/joodsche-raad-cartotheek/jrc---context-archieven. Voor een uitvoerige beschrijving van de inhoud van de Centrale Europese Cartotheek zie: Onderzoeksgids Oorlogsgetroffenen: Archief van het Informatiebureau; Opsporen en vaststellen van het lot van personen. http://www.oorlogsgetroffenen.nl/archiefvormer/Informatiebureau

Gegevens betreffende de elf vermisten

In het slachtofferregister van de Oorlogsgravenstichting staan zij als volgt vermeld (afwijkende data vet gedrukt):[3]

1. Bakker, Jacob, geb. 01-05-1917 Batavia, NOI
   Rawicz 30-04-1944
2. Jonge, de, Ernst Willem, geb. 22-05-1914
   Sinabang, NOI
   Rawicz **03-09-1944**
3. Kist, Jan Christiaan, geb. 22-09-1913 Leiden
   Rawicz **31-01-1944**
4. Macaré, Humphrey Max, geb. 12-10-1921
   Bandoeng, NOI
   Rawicz 30-04-1944
5. Mooy, Adriaan Klaas, geb.11-07-1919 Amersfoort
   Rawicz 30-04-1944
6. Ortt, Felix Dono, geb. 21-01-1907 Nijmegen
   Rawicz 30-04-1944
7. Overes, Hermanus Johannes, geb. 07-10-1908
   Amsterdam
   Rawicz **07-09-1944**
8. Parlevliet, Hermanus, geb. 16-05-1916
   Baarle-Nassau
   Rawicz 30-04-1944
9. Pouwels, Charles Christiaan, geb. 25-09-1923
   Padangpandjang, NOI
   Rawicz 30-04-1944
10. Rouwerd, Frederik Willem, geb. 31-05-1912
    Den Haag
    Rawicz 30-04-1944
11. Steen, van, Antonius, geb. 05-02-1912 Ubbergen
    Omgeving Mauthausen 31-12-1944

Aktes van Overlijden

Als plaats van overlijden wordt in de overlijdensakten de plaats van vermissing opgegeven, Rawicz, behalve in één geval, waar 'Omg.[eving] Mauthausen' wordt opgegeven. Voor zeven van de elf is de vastgestelde datum van overlijden identiek, 30 april 1944; vier hebben een afwijkende datum van overlijden:

03-09-1944 E.W. de Jonge
31-01-1944 J.C. Kist
07-09-1944 H.J. Overes
31-12-1944 A. van Steen; omgeving Mauthausen

De tweede datum, 31-01-1944, is stellig niet correct aangezien algemeen wordt aangenomen dat de Nederlanders op die datum nog in Assen verbleven. De datum 30-04-1944, vastgesteld voor het merendeel van de groep, is geen echte datum van overlijden, maar een door de Commissie gemaakte keuze die in het midden valt van de door het Rode Kruis aangegeven periode waarbinnen men vermoedde dat zij waren overleden: niet vóór 15 april (de vermoedelijke datum van aankomst in Rawicz) en niet na 3 september 1944 (de dag waarop de veertig andere Nederlandse gevangenen werden afgevoerd naar Mauthausen). Van de elf werden Kist, Macaré, Rouwerd en Van Steen in de periode van 19 april tot 12 mei gesignaleerd door een medegevangene, een Frans officier genaamd Rousset, die vanuit Rawicz teruggestuurd werd naar Parijs, daar aan de Duitsers ontsnapte en naar Engeland wist te ontkomen. Tijdens een verhoor door Captain Mills van de Sectie Nederland in September 1944 verklaarde deze Captain Rousset dat hij in Rawicz een groep van ten minste vijftig Nederlandse gevangen had ontmoet. Gedurende het luchten had hij enigen van hen herkend, met wie hij samen in opleiding was geweest in Engeland, van foto's herkende hij er nog een aantal.[4] Waar zijn de 'afwijkingen' een gevolg van? Laten we kijken naar de akte van overlijden van Antonius van Steen:[5]

> Akte van Overlijden, opgemaakt 24 oktober 1950 te Bergen op Zoom, overl. 30 december 1944, fol. 92 Akte No. 363.
> ... dat op een en dertig December negentienhonderd vier en veertig in de omgeving van Mauthausen in Duitsland is overleden: van Steen, Antonius, ...

De verklaring voor deze afwijkende datum is blijkens een aantekening in zijn Commissie-dossier, gedateerd 9 november 1951, de navolgende: Eerst ging het Rode Kruis er vanuit, dat de elf vermisten in Mauthausen waren aangekomen. De datum van overlijden werd vastgesteld op 31 december 1944 (dus tussen 7 september en 31 december). Later veranderde men van mening.[6] De akte werd al eind 1950 opgemaakt, toen de oude theorie nog gold.

[3] http://srs.ogs.nl

[4] National Archives, Londen, Records of Special Operation Executive (SOE), Netherlands Jan.-Sept. 1944 (page 190). Ref. HS/275. zie ook KV 6/28: Marie Joseph Louis Marcel ROUSSET: French. ROUSSET was a SOE agent operating in the compromised BUTLER circuit in Occupied France. He was interrogated on his return to the UK in 1944. Zie ook: M.R.D. Foot. *SOE in France: An Account of the Work of the British Special Operations Executive in France 1940-1944* (Londen 1966) 335.

[5] Van Steen is opgenomen op de lijst van Nederlanders die in Mauthausen omgekomen zijn, opgesteld door de Stichting Vriendenkring Mauthausen (SVM). Zijn naam komt echter niet voor in het 'dodenboek' van Mauthausen, zie: www.mauthausen.nl/namenae.html

[6] Dossier no. 33200. Gepubliceerd in de Staatscourant van 10-08-1950.

Verwarring

Enige verwarring over de plaats van overlijden is niet verwonderlijk. Het merendeel van de Nederlandse gevangenen in Rawicz werd overgebracht naar Mauthausen en daar vermoord. De veronderstelling dat de overigen ook daar of tijdens het transport werden vermoord ligt voor de hand. De kampadministratie van Mauthausen is deels bewaard gebleven en daar komen de namen niet in voor. Lou de Jong opperde, jaren na het opmaken van de aktes van overlijden, dat de elf elders werden vermoord. In een voetnoot zegt hij dat ze wellicht in Gross-Rosen werden vermoord, omdat daar ook enige agenten van de Franse Sectie, die gevangenen waren in Rawicz, begin September ter dood werden gebracht.[7] Horst Kopkow, hoofd van de Duitse contraspionagedienst, beweerde tijdens ondervragingen in 1947 dat het Himmler was geweest die het bevel had gegeven om de in Rawicz gevangen gehouden SOE-France agenten daar te doden.[8] De kampadministratie van Gross-Rosen is grotendeels verloren gegaan en ook daarin komen de namen niet voor. Die van de F-Section mannen trouwens ook niet.[9]

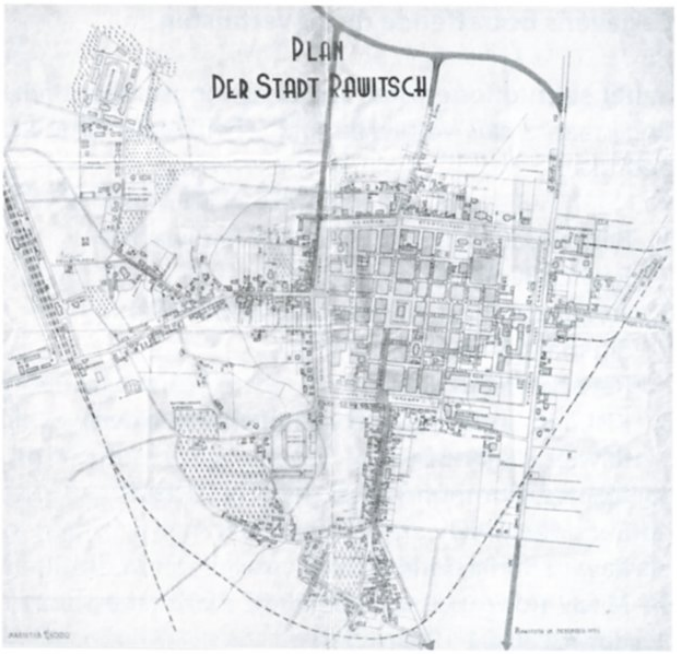

Plattegrond van Rawicz uit 1939. Rechtsonder: Srafanstalt.
Bron: Internet

Het onderzoek van het Informatie-Bureau Nederlandsch Roode Kruis.

Het Informatie-Bureau Nederlandsch Roode Kruis kwam, na alles in het werk gesteld te hebben om het lot van de elf vermiste agenten te achterhalen, tot de slotsom dat de mannen waren omgekomen te Rawicz, en wel: niet eerder dan 15-04-1944 en uiterlijk 03-09-1944. De datum van overlijden werd vastgesteld op 30-04-1944. Het bureau gaf ter informatie van de nabestaanden een stuk uit waarin verklaard werd wat er waarschijnlijk gebeurd was: 'Werkrapport No. 59 betreffende naar Rawicz gedeporteerde agenten'. Het oorspronkelijke rapport, van januari 1951, werd later herzien en de conclusies verschillen opmerkelijk, alhoewel de slotconclusie, dat alle elf zijn overleden, gelijk blijft. In de eerdere versie ging men ervan uit dat hun dood het gevolg was van de zogenaamde Aktion Kügel of het 'Kügel-Erlass' (kogeldecreet): Ontsnapte krijgsgevangenen zouden gedood worden in Mauthausen. De redenatie was, dat de executie van de veertig in Mauthausen het gevolg was van een ontsnappingspoging uit Rawicz door de elf vermisten. De elf zouden dan onmiddellijk terechtgesteld zijn na hun mislukte poging, terwijl de overige veertig als 'straf' reglementair werden vermoord in Mauthausen. De gewijzigde en aangevulde uitgave van het werkrapport stapt van de 'Aktion Kügel' theorie af. Men gaat er nu vanuit dat de elf al aan uitputting of ziekte waren overleden voordat de veertig naar Mauthausen werden gebracht. Men kwam tot die conclusie omdat de veertig in zeer slechte fysieke toestand geweest zouden zijn bij aankomst in Mauthausen. De afwijkende data van overlijden van De Jonge en Overes, respectievelijk 03-09-1944 en 07-09-1944, worden hierdoor verklaard: De Akten van Overlijden moeten zijn opgemaakt toen de tweede theorie van kracht was, begin 1951.

Gevangenis Rawicz

In het Staatsarchief te Poznań (Posen), bevindt zich een 'Belegungsbuch' (bezetting = aantallen van gevangenen) van de gevangenis in Rawicz.[10] Het 'Belegungsbuch' loopt van 11 mei 1941 tot en met 19 januari 1945, rond de dag van de aanval op Poznań door Sovjettroepen, een veldslag die pas op 22 februari

[7] L. de Jong, Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog 1939-1945 9, tweede helft. (Den haag 1979) 1071, online versie NIOD (wetenschappelijke editie): www.niod.nl/nl/koninkrijk

[8] National Archives WO 311/532 en WO 235 552 Horst Kopkow, deposition No. 2, dated 5 February 1947.

[9] Museum Gross-Rosen in Rogoźnica, Polen. Database of the dead, www.en.gross-rosen.eu/baza-zmarlych-wiezniow/

[10] Staatsarchief Poznań, Collectie: 53/282/0, Zakład Karny w Rawiczu {STRAFANSTALT RAWITSCH t. 1 (1933) 1939-1944), signatuur no 1898. Titel: "Belegungsbuch, /Stammlager, Haftanstalt/ /2/, 1942-1945. Informatie ontvangen van mevrouw Ewa Pękalska - History&Genealogy Studio <studio@cybernet.com.pl>

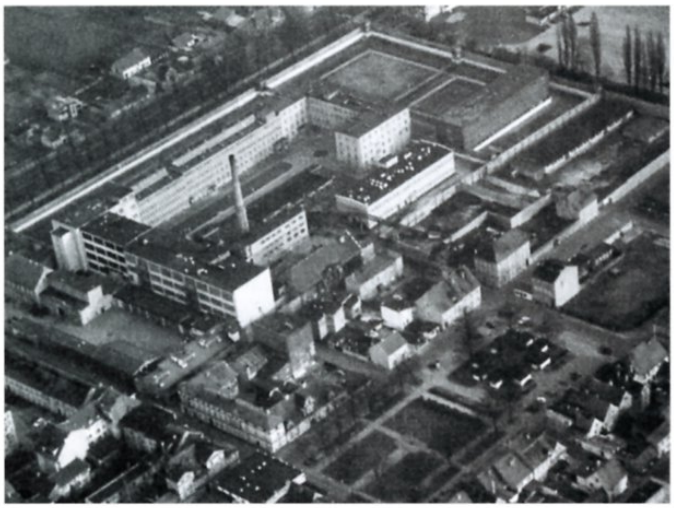

De gevangenis te Rawcz (Zakład Karny Rawicz) nu.
Bron: een officiele publicatie van het Poolse gevangeniswezen: Służba Więzienna (SW), http://www.sw.gov.pl/pl/okregowy-inspektorat-sluzby-wieziennej-poznan/zaklad-karny-rawicz/

beslecht zou worden.[11] De getallen op de regel 'Haftanstalt, Sonstige' blijken betrekking te hebben op de gevangen agenten:

In april 1944 werden 51 Nederlandse agenten per trein overgebracht van de gevangenis in Assen naar Rawicz. Dit blijkt uit een verklaring van Sturmscharführer Helmut Homann, die het transport begeleidde en in Rawicz afleverde en een ontvangstbewijs kreeg.[12] Volgens het 'Belegungsbuch' zouden zij op 15 april in Rawicz zijn aangekomen. Eerder werd gewag gemaakt van Captain Rousset, die tijdens een interview in september 1944 meerdere van de Nederlandse gevangenen identificeerde aan de hand van foto's. Hij zou van 19 april tot 12 mei in Rawicz geweest zijn als gevangene. Tijdens zijn ondervraging door de Engelsen kwamen enige gegevens naar voren die afwijken van de informatie in het verslag van het Nederlandse verhoor of daarop een aanvulling zijn: Rousset werd op 7 september 1943 gearresteerd in Parijs. Na een verblijf in diverse gevangenissen werd hij op 18 april 1944 met een groep van in totaal negentien gevangenen per bus van Parijs via Maastricht, en van daar per trein via Düsseldorf, Leipzig, Dresden en Breslau naar Rawicz gebracht, een reis van vier dagen. Het 'Belegungsbuch' geeft 22 april als datum van aankomst van negentien personen. Op 19 Mei 1944 werden vijf van hen naar Berlijn gebracht en van daar, de volgende dag per vliegtuig teruggevlogen naar Parijs[13] - waar Rousset op 8 juni 1944 zou ontsnappen. Van de groep van negentien herinnert Rousset zich in eerste instantie twaalf namen, zichzelf inbegrepen[14], later, na een fotoconfrontatie, noemt hij er zeventien:[15] Alexandre, Bouguennec, Dubois, Hamilton, Hayes (Victor), Jones, Macalister, Malraux, Maugenet, Mc-

Haftanstalt, Sonstige:

Bestand am:			**Bestand am:**	
14-04-1944	0	+51	15-04-1944	51 > aankomst 51 Nederlandse agenten
21-04-1944	51	+19	22-04-1944	70 > aankomst 19 SOE-France agenten
17-05-1944	70	+6;-5	18-05-1944	71 > 5 SOE-Fr. naar Parijs, 6 SOE-Fr. nieuw
23-06-1944	71	-10	24-06-1944	61 > 10 SOE-Fr. agenten naar Gross-Rosen
08-07-1944	61	+ 3	09-07-1944	64 > ?
09-07-1944	64	-3	10-07-1944	61 > ?
02-09-1944	61	-47	03-09-1944	14 > 40 Nederl. en 7 SOE-Fr. n. Mauthausen
03-09-1944	14	-14	04-09-1944	0 > afgevoerd met onbekende bestemming, mogelijk op weg naar Mauthausen gedood

[11] National Archives WO 309/2055 Copy of letter 4th February 1946, text of a letter from the Soviet Authorities: 'Investigations have established that: A long time before the capture of Ravisch by units of the Red Army, the Germans removed all prisoners of Allied countries, apparently to Dresden (Saxony), and their future fate is unknown.'

[12] Informatie in dossier Informatiebureau van het Nederlandse Roode Kruis Nr. 42190, inzake Jacob Bakker. Ook in de andere dossiers van de elf vermisten.

[13] Website Nigel Perrin: Isidore Newman: www.nigelperrin.com/isidorenewman.htm#.UqW-s6Xu68U p:

[14] National Archives, Records of Special Operation Executive (SOE), Netherlands Jan.-Sept. 1944 (page 161-236). Ref. HS/275. Zie ook: KV 6/28: Marie Joseph Louis Marcel ROUSSET: French. ROUSSET was a SOE agent operating in the compromised BUTLER circuit in Occupied France. He was interrogated on his return to the UK in 1944, en: Foot, *SOE in France*, 335.

[15] National Archives, WO 309/2055 War Office: Judge Advocate General's Office, British Army of the Rhine War Crimes Group (North West Europe) and predecessors: Registered files >BAOR/37711/915/A(ps)4 Ravitsch Conc. Camp – execution of 5 British Officers + 37 Dutch Offrs at Mauthausen on 6th Sept 44. > Copy of letter 29th September 1945. Ravitch. 'Captain Rousset could only remember 17 of the 19 and failed to identify the other two from the complete book of photographs shown to him.'

Pagina 106 van het Belegungsbuch. Van 14/4 op 15/4 worden 51 personen ingeschreven. Van 21/4 op 22/4 komen daar 19 Frans-Britse agenten bij. Totaal 70.
Foto Ewa Pękalska.

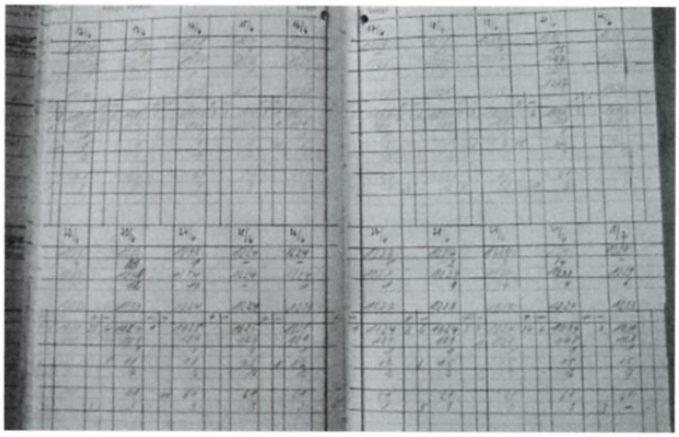

Pagina 112 van het Belegungsbuch. Van 23/6 op 24/6 worden 10 personen uitgeschreven (een na onderste regel).
Foto Ewa Pękalska.

Bain, Newman, Norman, Pardi, Pickersgill, Rousset, Wilkinson, Young.[16]
Volgens het 'Belegungsbuch' vertrokken op 18 mei 1944 vijf personen uit de groep van negentien uit Rawicz, te weten:[17] Marcel Rousset, Frank Pickersgill, John Macalister, George McBain, Jean Bouguennec, [Francis Garel]. Diezelfde dag werden er in het 'Belegungsbuch' zes personen bijgeschreven. Het eerder geciteerde document vermeldt dat het bekend was dat agent Antelme en ten minste twee andere agenten, wellicht ook vier of vijf, twee dagen voor het vertrek van Rousset in Rawicz aankwamen. De schrijver van de aantekening gaat er vanuit, dat Bloom en Clement ook tot deze groep behoorden.[18] Zeven SOE-France agenten werden vermoord in Mauthausen, samen met veertig Nederlandse agenten.[19] Dit gebeurde op 6 en 7 september 1944 nadat zij daar op eerstgenoemde datum waren aangekomen.[20] Volgens het 'Belegungsbuch' werden deze zevenenveertig uitgeschreven op 3 september 1944. Twee van de zeven SOE-France agenten die vermoord werden in Mauthausen (Bloom, en Clement) werden niet genoemd door Rousset. Zij zouden behoren tot de eerder genoemde groep van zes: Marcus Bloom, Georges Clement, Sydney Charles Jones, Isidore Newman, Gilbert Maurice Norman, Edward Mountford Wilkinson, John Cutberth Young.
De zevenenveertig in Mauthausen vermoorde Nederlandse en Britse agenten staan vermeld op een gedenksteen in Mauthausen, daar geplaatst door de Oorlogsgravenstichting. In zowel het 'Eingangsbuch' als het 'Totenbuch' van Kamp Mauthausen zijn zij terug te vinden met vermelding van hun kampnummers.[21] Deze lopen van 96501 tot en met 96547.

[16] In een secundaire bron wordt nog een naam genoemd van een SOE-France agent, die alvorens in Gross-Rosen doodgeschoten te worden in Rawicz gevangen gezeten zou hebben: 1. Lynette Beardwood, 'Hallowes, Odette Marie Céline (1912–1995)', *Oxford Dictionary of National Biography* (Oxford 2004) online versie, september 2012, www.oxforddnb.com/view/article/58213, accessed 9 Dec 2013: '..., together with Adolphe Rabinovitch ('Arnaud'), their radio operator. On 16 April, betrayed by a double agent, Odette and Churchill were arrested, Rabinovitch escaped. He was captured on another mission and was executed at Rawicz in 1944.'

[17] Volgens Rousset op 19 mei. Rousset zou dan de groep van zes bij aankomst gezien kunnen hebben.

[18] Zie voorgaande. National Archives, WO 309/2055 War Office: Judge Advocate General's Office, British Army of the Rhine War Crimes Group (North West Europe) and predecessors: Registered files. Dat Rousset Antelme zag in Rawitz voor zijn vertrek naar Parijs wordt bevestigd in de P.F. van Antelme: 'A Captain Rousset informed us that two days prior to his departure from Ravitch (19 May 1944) Antelme and at least two, and possibly five or four other prisoners arrived in the camp.'

[19] Negenendertig Nederlandse en één Amerikaanse: Gerard john (Jerry) van Hemert, geb. Brooklyn, U.S.A.
Van Hemert wordt vermeld in het Slachtofferregister van de OGS en als Engelandvaarder bestempeld.

[20] Volgens ooggetuigenverslag van Bernard Slier: N.A. HS 6/743-92 List of missing Dutch agents; investigation into NORDPOL affair > 1- Oct. 1945. Report concerning M.I.D. agents put to death in Mauthausen on the 5th and 6th of '44.

[21] National Archives WO 311/607. Konzentrationslager Mauthausen. Schutzhafslagerschreibstube Mauthausen, den 7. September 1944. List der Zugange von 6 September 1944: 'Alle diese Haftlinge sind am Nachmittag vom 6 September und Am Morgen vom 7 September 'Auf der Flucht' erschossen.' www.en.mauthausen-memorial.at/db/admin/de/index_totenbuch.php?start=39000

Stempel van de gevangenis.
Bron: Internet

De elf Nederlandse vermisten zouden volgens het 'Belegungsbuch' van Rawicz op 4 september zijn afgevoerd in een groep van in totaal veertien. In een verklaring afgelegd op 16 juli 1948 te Lauterbach, verklaarde Robert Schroeder tijdens een ondervraging door een officier van de 'Field Investigation Section, War Crimes Group (NWE) [North-West Europe]' dat begin zomer 1944 een vrachtwagen en een personenauto van het Gestapo kantoor (Leitstelle) Breslau (Wrocław) naar Rawicz reden. Hijzelf bestuurde de personenauto, als chauffeur van commandant Scharpwinkel. Een tweede persoon, Kriminalrat Dankert of Kriminalkommissar Absalon, zat ook in de auto.
In Rawicz werden ongeveer tien gevangenen ingeladen in de vrachtauto, waarop men vertrok naar Gross-Rosen. Tijdens de rit begreep hij uit de conversatie tussen Scharpwinkel en de andere inzittende dat het Franse en Nederlandse saboteurs betrof, die eerder in Franse gevangenissen gezeten hadden. Ze zouden in Gross-Rosen worden neergeschoten vanwege de dreigende invasie. Aangekomen in Gross-Rosen werden de gevangenen uitgeladen en overgedragen, waarna zij verdwenen in de richting van het crematorium. Scharpwinkel zou later gezegd hebben dat hij aannam dat ze doodgeschoten waren. Hoewel hij zegt een gesprek tussen Scharpwinkel en een tweede persoon te hebben gehoord, waarin sprake was van Franse en Nederlandse gevangenen, bewijst dit niet dat de vrachtwagen inderdaad Nederlanders vervoerde.
Op het F-section monument in Gross-Rossen staan zes namen vermeld van personen die door Rousset genoemd werden en die tevens door getuigen tijdens het proces tegen de commandant van Gross-Rosen en enige kampbewakers werden herkend van foto's. Voorts bevat deze twee namen van personen die door de chauffeur van Scharpwinkel van foto's werden herkend. Het lijkt wel zeker dat het transport van tien man uitsluitend uit SOE-France agenten bestond. Niets wijst op een tweede transport van Rawicz naar Gross-Rosen.

De familie liet in 2007 een herinneringsplaquette plaatsen in de Allied Special Forces Memorial Grove, National Memorial Arboretum, Alrewas, Staffordshire, met de tekst: 'Executed at Gross Rosen concentration camp 1944'. Bron: www.ww2awards.com/person/36465

Agenten	*Getuigen die foto's herkenden*
Hamilton	Pickel & Deubel
Alexandre	Kruk; Pickel & Rostanski
McBain	Kruk
Pardi	Kruk
Duclos	Schroeder, Schneider & Piszczek
Finlayson	Schroeder , Schneider
Maugenet	Schneider
Hayes	Schneider
Mogelijk ook:	
Rabinowitch	Pickel
Antelme	Pickel & Piszczek

Duclos, Finlayson, Rabinowitch, Antelme, Bloom en Clement zouden dan de groep van zes kunnen vormen, die later aan kwam. In dat geval zou de groep van veertien uit elf Nederlanders plus drie onbekende F-section agenten hebben bestaan en is hun uiteindelijke bestemming niet bekend. De uitschrijvingen van 3 en 4 september betreffen mogelijk hetzelfde transport van in totaal 61 personen van Rawicz naar Mauthausen, waarvan slechts 47 personen in Mauthausen aankwamen. De veertien personen die op 4 september werden uitgeschreven zijn dan tijdens, of nog vóór het transport 'auf der Flucht erschossen'.

Nawoord van de auteur

Deze studie werd mogelijk gemaakt door de bijdragen van de heer Nigel Perrin, een Brits SOE-expert, die veel materiaal betreffende de Franse agenten ter beschikking stelde en die tal van waardevolle suggesties deed, en de hulp van de heer Michiel Schwartzenberg, werkzaam op het Oorlogsarchief van het Rode Kruis, die de juiste dossiers voor mij vond. Voorts dankzij de medewerking van tal van vriendelijke archiefmedewerkers werkzaam op diverse Nederlandse archieven, die alles ondersteboven haalden bij het zoeken naar Akten van Overlijden.

Belangrijke mededeling van het bestuur

Het bestuur heeft op zaterdag 4 oktober aanstaande een ledenvergadering gepland. Over de locatie worden gesprekken gevoerd met het Nederlands Cavaleriemuseum. Het voornemen is om aan te sluiten bij de succesvolle jaarlijkse Vriendendag van dit museum, waarbij sinds enige jaren ook de Nederlandse Stichting voor Modelfiguren (NSM) aanwezig is. Tijdens deze dag worden diverse activiteiten georganiseerd, zoals een boekenmarkt en stands van leden van de NSM. Wij willen als tegenprestatie een of meerdere lezingen organiseren waar ook niet-leden bij aanwezig mogen zijn en u indien mogelijk in de gelegenheid stellen om militaria aan te bieden en in te brengen voor een veiling ten bate van de vereniging. In verband met de organisatie vernemen wij graag of er belangstelling is om tijdens deze bijeenkomst militaria aan te bieden en zo ja hoeveel ruimte u daarvoor nodig denkt te hebben. U kunt deze informatie doorgeven aan de secretaris van de vereniging, Henk Bresser, via: info@marsethistoria.nl

Het bestuur

Boekbesprekingen

Petra Groen (red.), Olaf van Nimwegen, Ronald Prud'Homme van Reine, Louis Sicking en Adri van Vliet
De Tachtigjarige Oorlog. Van opstand naar geregelde oorlog (1568-1648)
Uitgeverij Boom, Amsterdam, 2013
496 p. geïll., gebonden met stofomslag
ISBN 9789461054753
€ 39,90

In de Nederlandse geschiedenis en geschiedschrijving neemt de Opstand tegen de Spaanse landsheer Filips II een centrale rol in. Afgezien van de Tweede Wereldoorlog is er over weinig onderwerpen zoveel geschreven als over de strijd van de rebellerende onderdanen tegen hun heerser. Centraal staat daarbij de vraag, hoe het toch eigenlijk mogelijk was, dat de enige *superpower* van dat moment er niet in slaagde, deze opstand te bedwingen.
Daarvoor zijn in de loop van de tijd meerdere verklaringen gegeven. Lang heerste de nogal simplistische en nationalistische opvatting, dat de reden eigenlijk heel eenvoudig was: zoals de onlangs overleden historicus Herman Beliën het ooit zo prachtig verwoordde, kwam die opvatting erop neer dat de Opstand was geslaagd, omdat 'wij de besten zijn, en Spanjaarden aanzienlijk minder'. In de jaren zeventig wees de Britse historicus Geoffrey Parker er echter op, dat logistieke factoren en de internationaal politieke context uiteindelijk bepalend zijn geweest voor het falen van de Spanjaarden de Opstand te onderdrukken.
Parker stelde vast, dat de militaire en financiële middelen waarover Filips II dankzij zijn enorme rijk kon beschikken die van de Nederlandse opstandelingen weliswaar ver overtroffen, maar dat het onmogelijk was al deze middelen in te zetten tegen de Lage Landen. Het Spaanse wereldrijk was enorm uitgestrekt – de zon ging er nooit onder in de woorden van Filips' vader keizer Karel V – en daarom was Filips gedwongen zijn middelen verspreid in te zetten. We zouden dit met de historicus Paul Kennedy 'imperial overstretch' kunnen noemen. Filips en zijn opvolgers waren niet alleen in oorlog met de Nederlandse rebellen, maar ook met Frankrijk, Engeland, Portugal en het Ottomaanse Rijk. Steeds moest Filips afwegen, waarmee zijn belangen het meest gediend waren, en de strijd in de Lage Landen had daarbij lang niet altijd de prioriteit.[1]
Over de militaire dimensie van de Opstand is in de (Nederlandse) historiografie tot op heden opvallend weinig geschreven. Veel studies richten zich op politieke,

[1] Zie hiervoor Parkers *The Army of Flanders and the Spanish Road 1567-1659. The Logistics of Spanish Victory and Defeat in the Low Countries' Wars* (Cambridge 1972) en *The Dutch Revolt* (Londen 1977).

economische en religieuze aspecten van dit conflict, maar over militaire zaken verschenen tot nu toe vooral deelstudies. Vooral Olaf van Nimwegen heeft daarin baanbrekend werk verricht. Van Nimwegen is een van de auteurs van het vuistdikke en indrukwekkende *De Tachtigjarige Oorlog. Van opstand naar geregelde oorlog (1568-1648)*, dat beoogt een analytisch onderzoek te zijn naar het verloop van de gehele Tachtigjarige Oorlog, zowel te land als op zee. Een dergelijke studie ontbrak tot op heden vreemd genoeg: 'De samenhang tussen zee- en landoperaties en de ontwikkelingen op wapentechnisch, tactisch en organisatorisch gebied zijn niet voor de gehele periode 1568-1648 onderzocht' (p. 13). De voorliggende studie wil in die leemte voorzien.
Het hier besproken boek is het eerste deel in een serie boeken die de komende jaren door het Nederlands Instituut voor Militaire Historie (NIMH) en Uitgeverij Boom zullen worden uitgegeven over de militaire geschiedenis van Nederland. Dat ambitieuze project en initiatief is op zichzelf al lovenswaardig, want in de Nederlandse geschiedschrijving is relatief weinig aandacht voor dit aspect van het nationale verleden. Een overkoepelende studie ontbreekt bijvoorbeeld, al vormen het in 2003 verschenen *Met Man en Macht. De militaire geschiedenis van Nederland* en recente publicaties van het NIMH daarop prettige uitzonderingen.

De uitkomst van de Tachtigjarige Oorlog is bekend. Bij de Vrede van Münster erkende Spanje de Republiek als soevereine staat en gingen de noordelijke Nederlanden als zelfstandige staat verder. Dat had niemand in 1568, toen de Opstand in de Nederlanden uitbrak, echter kunnen voorzien. Het was in ieder geval niet het oorspronkelijke doel; de uiteindelijke scheuring van de Nederlanden in een noordelijk en zuidelijk deel werd veroorzaakt door een, zoals de auteurs van *De Tachtigjarige Oorlog* terecht opmerken, een onvoorziene samenloop van omstandigheden op politiek, religieus, sociaal en militair gebied. Aan die militaire factor is, zoals gezegd, veel minder aandacht besteed, terwijl deze toch een fundamentele rol speelde in het verloop en de uitkomst van het conflict tussen de opstandelingen en Spanje. De uiteindelijke vorm van de Republiek was bijvoorbeeld grotendeels te danken aan het strijdverloop, en niet 'het gevolg van een vooropgezette strategie' (p. 19). De verhoudingen tussen Filips II en de Nederlandse gewesten waren na de troonsbestijging van eerstgenoemde in 1555 steeds meer verslechterd. Waar Filips een centralisatiepolitiek nastreefde om zijn rijk efficiënter te kunnen besturen en bijvoorbeeld meer belastingen te kunnen innen, hielden de steden en gewesten in de Lage Landen vast aan allerlei privileges. Bovendien zocht een belangrijk deel van de steden en hogere en lagere edelen meer verdraagzaamheid in geloofskwesties en een einde aan de vervolgingen van de calvinisten, wiens aantal in de Nederlanden sterk toenam. Willem van Oranje, die, tegen wil en dank, uit zou groeien tot de leider van de Opstand, hield op 31 december 1564 een redevoering, waarin hij pleitte voor godsdienstvrijheid. Filips was – vanuit zijn oogpunt bekeken begrijpelijk – onvermurwbaar en hield vast aan strenge kettervervolging. Toen in 1565 de oogsten mislukten, de Beeldenstorm die in 1566 door de Nederlanden raasde en de vooraanstaande edelen Egmont en Horne op 5 juni 1568 in Brussel terecht werden gesteld, kwamen de verhoudingen tussen de zeventien gewesten en Spanje nog sterker onder druk te staan, zozeer zelfs, dat eerstgenoemden vanaf 1568 de wapens ter hand namen.
Het eerste jaar van de Opstand werd echter een triomf voor het koninklijk gezag. De beruchte Hertog van Alva toonde aan, een uiterst bekwaam veldheer te zijn. De verrassende overwinning van de opstandelingen bij Heiligerlee was dan ook een uitzondering. Bovendien, zo merken de auteurs op, leverde deze overwinning voor de opstandelingen strategisch weinig op (p. 43). Al spoedig werd duidelijk, dat de koninklijke troepen in open veldslagen, zeker als zij konden beschikken over Spaanse keurtroepen, de zogenaamde *Tercio's*, volstrekt superieur waren aan de opstandelingen.
De strijd in de Lage Landen werd echter niet gekenmerkt door grote veldslagen. Daar leende het landschap met zijn velen rivieren en vaak drassige ondergrond slecht voor. De oorlog bestond vooral uit een eindeloze reeks van belegeringen. Stadsmuren en defensieve inundaties vormden een krachtige bescherming voor de rebellen. De opstandelingen konden steunen op een bestuurlijk systeem met efficiënte belastingen en een stevig leningenstelsel, dat ironisch genoeg was opgekomen onder Karel V.[2] De latere Republiek kende voor vroegmoderne begrippen een uitzonderlijk hoge urbanisatiegraad. In de steden werd het geld verdiend, waardoor de Opstand kon worden volgehouden. De gezamenlijke steden bleven ook in de eerste jaren van het conflict in staat forse sommen geld bij elkaar te brengen op de kapitaalmarkt.[3]
Tot 1572 bleef de situatie voor de opstandige gewesten echter uiterst precair. De opstandelingen waren teruggedrongen op een klein gebied – grof gezegd Holland en Zeeland – en het oprichten van een eigen

[2] K. Davids en Marjolein 't Hart (red.), De wereld en Nederland. Een sociale en economische geschiedenis van de laatste duizend jaar (Amsterdam 2011) 101.

[3] M. Prak en J.L. van Zanden, Nederland en het poldermodel. Sociaal-economische geschiedenis van Nederland, 1000-2000 (Amsterdam 2013) 115.

staat was (vooralsnog) voor hen helemaal niet aan de orde.[4] In 1568 was de Opstand te land feitelijk door Alva verslagen; hij was er heer en meester. Het bleef echter onrustig, en de opstandelingen verplaatsten hun activiteiten naar de zee en de kuststreken. Daar hielden de watergeuzen de Opstand feitelijk gaande, een 'bont gezelschap van lagere edelen, ambachtslieden, vissers, zeelui en avonturiers' (p. 47), die hedentendage moeiteloos onder de noemer 'piraten' zouden worden geschaard en die weinig onderscheid maakten tussen vriend en vijand.

Nu was dat onderscheid in de eerste jaren van de Opstand ook moeilijk te maken. Zoals de auteurs terecht opmerken, zou het onjuist zijn de Opstand louter te zien als een strijd tussen Spanjaarden en rebellerende Nederlanders: 'De Opstand was eerst en vooral een strijd tussen Nederlanders, een burgeroorlog' (p. 54). De inname door de watergeuzen van Den Briel op 1 april 1572 was grotendeels toeval. Later bleek dit een belangrijk keerpunt in de strijd, maar tijdgenoten zagen het vooralsnog niet als zodanig. Sterker nog: Willem van Oranje was teleurgesteld dat de commandant van de watergeuzen, Lumey, te vroeg en zonder hem in te lichten tot actie was overgegaan. Hij had een gelijktijdige invasie van de Nederlanden over land vanuit het oosten en zuiden en over zee vanuit het westen in gedachten. Dat plan viel nu in duigen (p. 56).

Niettemin beschikten de opstandelingen nu over een basis van waaruit zij de strijd konden voortzetten. Alva had namelijk troepen uit Holland en Zeeland teruggetrokken om ze in te zetten tegen de verwachte aanval van Willem van Oranje en Lodewijk van Nassau. Holland en Zeeland – twee van de belangrijkste en rijkste gewesten in de Nederlanden – kregen daarmee een welkome adempauze. De inname van Den Briel was bovendien het startsein voor de verdere Opstand in Holland en Zeeland, waar de ene na de andere stad zich bij de rebellen aansloot.

Op zee hadden de opstandelingen een overwicht, en dat betekende, 'dat zij de welvaart van Holland en Zeeland veilig konden stellen [...] De controle op de handelsroutes stelde de opstandelingen in staat om behalve de oorlogsvloot ook hun troepenmacht te financieren uit de Hollandse welvaart' (p. 66). Tot 1572 had Willem van Oranje de troepen uit eigen zak moeten betalen, maar nu namen de Staten van Holland en Zeeland de legerfinanciering voor hun rekening. Terecht wijzen de auteurs op de samenhang die bestond tussen de strijd ter land en op zee, die elkaar wederzijds beïnvloedde.

Met de Pacificatie van Gent (8 november 1576) was de Opstand in alle gewesten een feit. Filips II was niet in staat, orde op zaken te stellen. De auteurs wijzen hier op een fundamenteel gegeven voor het verloop en uiteindelijke slagen van de Opstand: Filips regeerde over een enorm rijk, waarin de Nederlandse Opstand slechts een van de vele zaken was, die hem bezighielden. Zijn aandacht voor de Nederlanden 'fluctueerde met de Ottomaanse dreiging op de Middellandse Zee. Wanneer die toenam, was de koning bereid tot concessies in de Nederlanden en omgekeerd' (p. 81). Anders gezegd: was Filips druk met het bestrijden van de Turken, dan ging het goed met de Opstand, lagen de Turken voorlopig op apegapen, dan had dat onmiddellijk gevolgen voor de strijd in de Nederlanden. De invloed van ontwikkelingen in het buitenland op de Opstand was groot.

Een en ander wordt duidelijk aan de hand van het optreden van de uiterst bekwame Hertog van Parma, die er tussen 1579 en 1588 in slaagde, de zuidelijke gewesten te heroveren, evenals grote delen van Gelderland en Overijssel. Die Spaanse successen kunnen verklaard worden door de onenigheid tussen de gewesten onderling. De Pacificatie van Gent was slechts een kort leven beschoren, en viel in 1579 uiteen in de Unie van Atrecht en de Unie van Utrecht, in feite twee vijandige militaire bondgenootschappen. Er was ook weinig samenwerking tussen de opstandige gewesten. De Hollanders lieten zich na 1579 bijvoorbeeld 'weinig gelegen liggen aan de verdediging van de Nederlanden ten zuiden van de grote rivieren' (p. 110).

Daarnaast was het koninklijke leger vooralsnog superieur aan de opstandelingen. In Holland en Zeeland was het moeilijk deze superioriteit uit te spelen (de vele steden en belegeringen, de inundaties, de vele waterwegen), maar in het zuiden kon deze troefkaart wel worden benut. In grote veldslagen waren de Staatse troepen nog steeds inferieur, en hun voorliefde voor vuurwapens (ongeveer 75 tot 80 procent van de betaalde troepen was met vuurwapens uitgerust) werkte daar – in tegenstelling tot in Holland en Zeeland – niet in hun voordeel, omdat ze te weinig natuurlijke dekking hadden en te weinig steun van piekeniers, die noodzakelijk waren om een vijandelijke cavalerie- of infanterieaanval af te slaan. Pas na 1588 ontwikkelden de opstandelingen zich tot een gelijkwaardige opponent, dankzij de inspanningen van Maurits, Willem Lodewijk en Johan van Oldenbarnevelt.

De auteurs van dit werkelijk prachtig geïllustreerde boek bieden niet slechts een chronologische beschrijving van de gehele Opstand/Tachtigjarige Oorlog, maar staan ook uitgebreid stil bij onderwerpen als de organisatie van het leger en de vloot, de uitrusting, tactische ontwikkelingen, de vraag of er een militaire revolutie plaatvond, welke veranderingen zich voorde-

[4] M. Prak en J.L. van Zanden, Nederland en het poldermodel. Sociaal-economische geschiedenis van Nederland, 1000-2000 (Amsterdam 2013) 115.

den op tactisch gebied, de aard van de strijd, logistieke beperkingen en financiën.
Zij doen dat op erudiete wijze, en hun betoog wordt ondersteund door een schat aan primair bronmateriaal, overzichtelijk bijeengebracht in meerderde tabellen. Af en toe is de tekst wat droog, maar wie daar doorheen bijt en leest, krijgt een uitstekende en verfrissende analyse van het conflict. De term 'Opstand' reserveren de auteurs daarbij voor de eerste jaren van de strijd; na 1588 wordt veel meer de term Tachtigjarige Oorlog gebruikt, en dat is zeker te billijken, want vanaf dat moment was er sprake van een veel meer gereguleerde oorlog.
Terecht besteden de auteurs veel aandacht aan de financiering van de oorlog en de logistieke beperkingen. Wat het eerste betreft: in elke oorlog is geld natuurlijk een essentiële factor, maar dat gold misschien nog wel meer van de vijftiende tot en met de achttiende eeuw, waarin de legers voor het overgrote deel bestonden uit huurlegers. Dat betekende bijvoorbeeld, dat de 'markt' voor soldaten niet beperkt bleef tot het eigen land, maar feitelijk heel Europa besloeg.
Daardoor konden ook kleine landen als de Republiek over sterke legers beschikken. In de woorden van de auteurs: 'De mate waarin vorsten, provincies en steden aan geld wisten te komen, bepaalde de militaire kracht van staten meer dan hun inwonertal' (p. 178). Dat bleek bijvoorbeeld in 1576, toen het Spaanse leger in de Nederlanden vanwege wanbetaling 'ontaardde in een muitende meute die zich tegoed deed aan de grootste en rijkste stad van de Nederlanden, Antwerpen' (p. 435). Omdat de Staatse troepen over het algemeen wel geregeld betaald kregen en zij door Maurits en Willem Lodewijk sterk werden gedisciplineerd (dat was ook noodzakelijk voor het kunnen uitvoeren van complexe manoeuvres onder vijandelijk vuur), kwamen op het grondgebied van de Republiek muiterijen of plunderingen door de Staatse troepen weinig voor.[5] Veldslagen waren relatief zeldzaam. De overwinning in de slag bij Nieuwpoort in 1600 was, afgezien van het feit dat dankzij tactische hervormingen als de contramars het Staatse leger toonde gelijkwaardig te zijn aan het Spaanse, een uitzondering, en kostte ook beduidend minder slachtoffers dan het beleg van Oostende (1601-1604), waarbij ongeveer 40.000 Staatse troepen omkwamen (p. 297).
Die andere zenuw van de oorlog, de logistiek, krijgt eveneens de nodige ruimte in het boek toebedeeld. Hoewel de omvang van de legers relatief beperkt was – in de eerste helft van de zeventiende eeuw telde een leger ongeveer 20 à 25.000 man – was de logistieke organisatie een enorme opgave. Een leger van ongeveer 30.000 man had per dag 20 ton brood nodig, 1500 schapen en 20.000 duizend paarden voor de officieren en het trekken van karren. Die paarden aten daarbij 90 ton voedsel per dag. Concreet betekende dat, dat legers vaak vaste marsroutes volgden, waarlangs zich strategisch geplaatste pakhuizen bevonden.
Steeds wijzen de auteurs ook op het feit van het belang van de internationale context waarbinnen de strijd tussen de opstandelingen/Republiek en Spanje plaatsvond. De Republiek wist in de jaren 1588-1598 haar territoriale basis te consolideren en te versterken. Zoals Van Nimwegen het in een eerdere studie verwoordde: 'de tuin van de Republiek werd in 1597 gesloten'.[6] Dat had de Republiek deels te danken aan financieel-organisatorische verbeteringen – met name de tactische militaire revolutie van Maurits, Willem Lodewijk en Van Oldenbarnevelt die de jonge Republiek rond 1600 de beschikking gaf over een strijdmacht die zich kon meten met die van de Spanjaarden, die een onoverwinnelijke reputatie had.
Tegelijkertijd hing het succes van de Republiek ook in hoge mate samen met het feit, dat Filips II in 1590 besloot te interveniëren in de Franse burgeroorlog. Dat onttrok Spaanse troepen aan de strijd in de Nederlanden, waardoor Maurits en ander Staatse aanvoerders successen konden boeken 'waarop zij anders, gezien de krachtsverhoudingen, nooit hadden kunnen rekenen' (p. 296). Het is de grote verdienste van de auteurs, dat zij steeds helder voor het voetlicht weten te brengen, hoe complex en ingewikkeld het hele conflict was en welke rol toeval in het geheel speelde.
Paradoxaal genoeg betekende de professionalisering van het Staatse leger en de gelijkwaardigheid aan diens Spaanse tegenstanders ook, dat er zich van ongeveer 1600 tot 1648 (tussen 1609 en 1621 onderbroken door het Twaalfjarig Bestand) een uitputtingslag ontwikkelde, die geen van beide partijen kon winnen. Het grondgebied van de Republiek was veilig gesteld, maar de Republiek maakte in de Zuidelijke Nederlanden nauwelijks vorderingen meer. Voor de Staten-Generaal en de Spaanse koning was het daarom op een gegeven moment aantrekkelijker, 'deze uitputtingsstrijd aan de onderhandelingstafel voort te zetten [...] De frontlinie tussen de koninklijke troepen en het Staatse leger in 1646 werd gepromoveerd tot de grenslijn tussen de Republiek en de Spaanse Nederlanden' (p. 440). Die uitkomst en de erkenning van de Republiek als soevereine staat, had niemand in 1568 kunnen voorzien.
De Tachtigjarige Oorlog. Van opstand naar geregelde oorlog (1568-1648) is een indrukwekkend boek. Het is niet alleen letterlijk een lust voor het oog, maar biedt

[5] Davids en 't Hart (red.), *De wereld en Nederland*, 104.

[6] O. van Nimwegen, *'Deser landen crijchsvolk'. Het Staatse leger en de militaire revoluties 1588-1688* (Amsterdam 2006) 244.

ook een diepgravende en overtuigende analyse van alle (militaire) aspecten van de Opstand/Tachtigjarige Oorlog. Als eerste deel in een serie van zes boeken over de militaire geschiedenis van Nederland is het meer dan geslaagd en smaakt het absoluut naar meer.

Dr. Martijn Lak is historicus en werkzaam aan de Universiteit Leiden en de Haagse Hogeschool. Hij is tevens redactielid van het *Journal of Slavic Military Studies*.

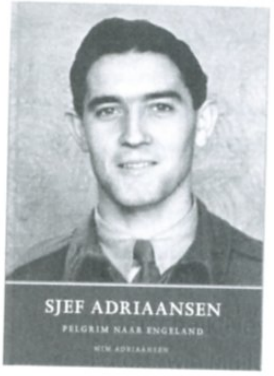

Wim Adriaansen
Sjef Adriaansen 1919-1944. Pelgrim naar Engeland
Uitgeverij Foxy Design, Zaltbommel, 2014
165 p., geïll., geb.
ISBN 9789081541206
€ 19.95

'Pelgrim naar Engeland' is bijzondere biografie over de verzetsman en geheimagent Sjef Adriaansen, marechaussee uit Hoogerheide (Noord-Brabant). Over Adriaansen zelf is in de archieven niet veel te vinden. Maar des te meer in tal van documenten waarin anderen hem noemen. Het onderzoek leidt de schrijver naar 27 personen die Sjef Adriaansen persoonlijk goed hebben gekend. Daaruit is een boeiend beeld ontstaan van een eenvoudige jongeman die zijn gevoel voor rechtvaardigheid met zijn leven heeft moeten bekopen. Als dienstplichtig wachtmeester-titulair bij de huzaren wordt Sjef Adriaansen na de demobilisatie op 27 mei 1940 naar huis gestuurd. Afkomstig uit een groot gezin is hij dagloner geweest in de polder. Maar Adriaansen wil meer. Zeker nu het oorlog is. In augustus 1940 doet zich de mogelijkheid voor om dienst te nemen bij de Marechaussee. Naarmate de tijd verstrijkt ziet hij de verhoudingen tussen de Marechaussee en de bezetter steeds vriendelijker worden. Voor hem reden genoeg om op 23 maart 1942 naar Engeland te vertrekken. De reis voert hem via Frankrijk, Zwitserland en Spanje naar Curaçao, Amerika en Canada. Vandaaruit arriveert hij op 18 juni 1943 in Engeland. Adriaansen wordt er opgeleid tot geheimagent. In die hoedanigheid wordt hij op 10 januari 1944 samen met zijn vriend Harm Steen boven Rijsbergen gedropt. Hun taak is het opzetten van een nieuwe zendgroep. Verder hebben ze een volmacht bij zich van de regering in Londen voor het Nationaal Steunfonds en de Landelijke Organisatie voor Hulp aan Onderduikers. Voor het Steunfonds hebben ze alvast honderdduizend gulden in contanten bij zich. Na hun landing krijgen ze onderdak bij de gebroeders Van Nunen in Princenhage. Hun opdracht is niet zonder gevaar. Het Englandspiel is in volle gang. Door verraad hebben de Duitsers al menige geheimagent kunnen oppakken. Luitenant Steen wordt al op 2 maart 1944 gearresteerd. Adriaansen trekt intussen door heel West-Brabant. Hij wisselt voortdurend van verblijfplaats om het uitpeilen van zijn zender te voorkomen. Op 14 juli 1944 gaat het fout als hij de pastorie van Hoeven binnenstapt. Hij heeft zelfs geen schijn van kans om zijn zender te installeren. Bijna gelijktijdig vallen de Duitsers het pand binnen en arresteren hem. De verantwoordelijke, notabene een lid van een verzetsgroep in Oud Gastel, is kort daarna door het verzet geliquideerd. Adriaansen verzet zich hevig bij zijn arrestatie. Hij raakt daarbij gewond door een kogel. Met enkele anderen wordt hij op verschrikkelijke wijze verhoord in Kamp Haaren (NB). Hij blijft er gevangen tot begin september 1944 als hij overgebracht wordt naar Kamp Vught. Daar vinden in de periode juli-september 1944 voortdurend executies plaats. Bij de laatste op 5 september, 'Dolle Dinsdag', om half zes 's ochtends worden 60 gevangenen op de fusilladeplaats bij het kamp geëxecuteerd, gevolgd door een genadeschot. Onder hen ook luitenant Harm Steen en marechaussee Sjef Adriaansen, net 25 jaar oud. Met de persoonlijke getuigenissen over Sjef Adriaansen mag het boek worden gezien als een welgemeend historisch eerbetoon aan een jonge verzetsman, van wie men tot voor kort alleen maar wist wanneer hij was gestorven. En zelfs dat wist men kennelijk niet precies, zo blijkt uit de incorrecte datum op het oorlogsmonument in Woensdrecht. Vele jaren na zijn dood is Sjef Adriaansen postuum onderscheiden voor zijn dapperheid en moed tegenover de vijand met het Kruis van Verdienste en voor zijn beleidvol optreden in het belang van de Nederlandse staat met het Bronzen Kruis. Een zeer leesbaar, historisch verantwoord en buitengewoon interessant boek dat in een ruk wordt uitgelezen.

Loe M.M. Baltussen, Luitenant-kolonel van de Koninklijke Luchtmacht b.d.

Afdelingscorrespondenten van de vereniging

Mars et Historia

Nederlandse Vereniging voor Militaire Historie

Militaire geschiedenis te land
Coördinator: drs. J.P.C.M. van Hoof
E info@marsethistoria.nl

- ***a3 Napoleontica, Belgische Opstand:***
  drs. M. van der Hoeven, Raaphorst 121, 2352 KJ Leiderdorp, T 071 541 25 01, E mithras@wxs.nl
- ***a5 Meidagen 1940:***
  E.H. Brongers, Rhodestraat 20, 6363 AZ Wijnandsrade, T 045 524 29 62, E e.h.brongers@tele2.nl
- ***b6 Wiel-en rupsvoertuigen:***
  J. Bloemendaal, Scheldelaan 10, 2105XG, Heemstede, T 023 529 13 24.
  W. den Dunnen, Residencia la Cigüena, apartamento 70, Paseo de las Cumbres S/N, 21449 Islantilla, Lepe (Huelva), wimdendunnen@gmail.com.

Militaire luchtvaartgeschiedenis
Coördinator: drs. R. de Winter - E rolfenastrid@kpnmail.nl

- ***b14 Luchtvaartafdeeling:*** info@marsethistoria.nl
- ***b11 Luchtvaartgeschiedenis (m.n. Indië):***
  dr. P.C. Boer, Hoogaars 15, 4617 GE Bergen op Zoom, T 0164 23 08 51, E p.c.boer@home.nl
- ***b13 Marine Luchtvaartdienst (MLD):***
  P.P. Staal, Javastraat 24, 2341 XL Oegstgeest, T 071 515 66 14, prudentstaal@hotmail.com

Maritieme geschiedenis

- ***b9 Mariniers:***
  info@marsethistoria.nl
- ***b10 Schepen en vaartuigen:***
  info@marsethistoria.nl

Marechausseegeschiedenis
Coördinator: mr. W.J. Zaagman, E zano85@zonnet.nl

KNIL en krijgsverrichtingen in voormalige overzeese gebieden
Coördinator: drs. T. Broos - E tbroos@hotmail.com

Krijgsmachtbreed
Coördinator: drs. E.J.J.F. Rossmeisl,
E rossmeisl@planet.nl

- ***c1 Uniformen:*** F.A.Th. Smits, Wilgendreef 289, 2272 ET Voorburg, T 06 22 23 37 89, E smits@ziggo.nl, T werk 015 215 05 53, E f.smits@legermuseum.nl
- ***c2 Emblemen:*** B.C. Cats, Claudiagaarde 72, 1403 JR Bussum, T 035 691 35 63 en Ing. R.C. Kuenen, Willem van Gelre-Gulikstraat 62, 6137 HB Sittard, T 046 458 81 74, E robkuenen@hotmail.com
- ***c3 Onderscheidingen:*** H.G. Meijer, Vollenbergstraat 6, 5801 RP Venray, T 0478 58 29 92, E hennymeijer@home.nl en B.W. Wagenaar, Burgemeester Nieuwenhuisenstraat 43, 1906 CJ Limmen, T 072 505 38 96.
- ***c6 Traditie en ceremonieel:*** F.A.Th. Smits, Wilgendreef 289, 2272 ET Voorburg, T 06 22 23 37 89, E smits@ziggo.nl, T werk 015 215 05 53, E f.smits@legermuseum.nl
- ***c7 Vlaggen, vaandels en standaarden:***
  W.L. Plink, Midachten 53, 8162 CK Epe, T 0578 61 21 38, E wplink@planet.nl
- ***c8 Militaire muziek:***
  mr. R.A. Schimmel, Jan Muschlaan 242, 2597 VE Den Haag, T 070 324 65 68, E schimmel242@zonnet.nl
- ***c9 Militaire genealogie:***
  drs. J.P.C.M. van Hoof, E info@marsethistoria.nl
- ***c10 Vuurwapens en geschut:***
  G.D. Klein Baltink, Vordense Binnenweg 49a, 7231 BB Warnsveld, T 0575 52 91 56, E gdkb@wxs.nl

Mars et Historia

Nederlandse Vereniging voor Militaire Historie

De Nederlandse Vereniging voor Militaire Historie, opgericht op 20 augustus 1966 en erkend bij Koninklijk Besluit van 14 juni 1968, is er voor allen, die zich verdiepen in de geschiedenis, tradities, uniformen, emblemen, wapens en onderscheidingen, en het ceremonieel van militaire en semi-militaire organisaties, meer in het bijzonder die van Nederland en de (voormalige) overzeese Rijksdelen.

Ereleden
M. Botma †, drs. B.G.J. Elias, F.J. van Lier †, H. Muller †, drs. J. Nuis

Lid van Verdienste
T.L.D. Postma

Bestuur
Drs. R. de Winter, voorzitter
Mr. W.J. Zaagman, vice-voorzitter
H.A. Bresser, secretaris
Dr. W.L.M. Adriaansen, penningmeester

Mevr. M. Groen
Dr. L.Ph. Sloos

Secretariaat:
Nijverdalseweg 97
7461 TC Rijssen
T 0548 52 23 42
I www.marsethistoria.nl
E info@marsethistoria.nl

Lidmaatschap
De jaarcontributie voor 2012 voor leden die geen machtiging tot inning hebben verstrekt, bedraagt € 35,00 (buitenland € 37,50), over te maken op rekeningnr. (Rabobank Amersfoort) 1478.89.537 t.n.v. Mars & Historia (buitenland BIC is RABONL 2U en de IBAN NL 44 RABO 0147 8895 37).
Leden die een machtiging tot inning hebben verstrekt krijgen een korting van € 2,50.

Ledenadministratie
Dr. W.L.M. Adriaansen
Grote Spie 67
4819 CN Breda
T 076 541 20 54

I www.marsethistoria.nl
E info@marsethistoria.nl

